

LIBERAAL KOMPAS

MAGAZINE VOOR HET LIBERALISME

Basisschool
van de toekomst

Voor volkenrecht
is dit geen tijd

Liberalisme
in Syrië

Basisvaardigheden
en AI

Nummer 1: onderwijs | 67^e jaargang | maart 2026 | € 6,95

LIBERAALKOMPAS.NL | TELDERSSTICHTING.NL

IN DEZE EDITIE

02	Het onderwijs van de toekomst
Voorwoord door Wesley Boer	24	Liberalisme met een snufje Weber
Door Marcel Wissenburg
03	Onderwijs als zoektocht
Redactiecolum door
Rik Hospers	28	Tegen nieuwe standen
Door Daphne Lodder
05	Belang van maatschap-
pelijk middenveld
Door Maartje Pott en Yvette
Kleekamp	31	Basisschool van de toekomst
Door Karel Wijdeveld
10	Drie vragen aan
Queeny Rajkowski
Interview door de redactie	36	Liberalisme in Syrië
Door Rafif Jouejati
14	De leraar die mij zag
Column door Wesley Boer	40	“Voor volkenrecht is dit geen tijd”
Door Larissa van den Herik
17	Basisvaardigheden en AI
Door Niek van Heuvelen	45	Mercantilisme in de politiek
Column door Peter Lamberts
22	De Benjamin Ik duld wél
tegenspraak!
Door Emma van Heeswijk	47	Sven Beckert: Capitalism
A Global History
Door Ton Appels
		51	Wouter Verschelden: De verovering
van België
Door Pieter de Jonge

TEL DER SSTICHTING
BAKEN VOOR HET LIBERALISME

Het onderwijs van de toekomst

door Wesley Boer

Voor u ligt een editie van *Liberaal Kompas* over een van de fundamenteën van onze liberale samenleving: onderwijs. Iedereen heeft er iets over te zeggen. We hebben er allemaal mee te maken en bouwen voort op onze eigen schoolervaringen.

In het Onderwijsnetwerk zetten ruim 600 liberalen met een onderwijshart – van studenten tot docenten, bestuurders, ouders en politici – zich in voor het onderwijsverhaal van onze partij. Wij wisselen ideeën uit, luisteren naar elkaars argumenten, stellen vragen en zoeken naar oplossingen die werken in de praktijk. Dat gaat bijvoorbeeld over het gebruik van AI in de klas, de vrijheid van onderwijs en de grenzen van internationalisering in het hoger onderwijs.

Onderwijs geeft ons de vrijheid het leven in te richten zoals wij dat zelf voor ons zien. Met kennis, vaardigheden en ervaringen groeien kinderen op tot zelfstandige en zelfredzame volwassenen die kunnen blijven staan in een toekomst vol veranderingen.

In de uitvoering gaat het niet altijd vlekkeloos. Lees- en rekenvaardigheden nemen al jaren af en een inhoudelijk gesprek voeren lijkt voor kinderen steeds lastiger, ondanks veel verbeterplannen. De aansluiting tussen onderwijsniveaus kan beter en de waardering van het mbo als volwaardig einddiploma vraagt blijvend aandacht.

Wat mij betreft begint verbetering klein en praktisch: onderwijs moet weer leuk worden. Als ik terugdenk aan mijn basisschooltijd was ik een van de slechtste van de klas met lezen. In groep 3 moest ik boeken lezen die mij niet raakten. Ik bleef achterlopen op mijn klasgenoten. Tot mijn moeder thuiskwam met *Harry Potter en de Steen der Wijzen*. Opeens werd lezen iets waar ik in kon verdwijnen. Ik bleef de boeken opnieuw lezen, wegdromend naar een wereld vol tovenaars, uilen en kastelen.

Ik gun ieder kind een boek dat zo'n vonk kan geven als de Harry Potter-boeken bij mij hebben gedaan. Dat is hoe we meer kinderen aan het lezen krijgen, denk ik.

Ten slotte nodig ik u uit om aan te haken bij het VVD Onderwijsnetwerk. Uiteindelijk geven we het VVD-onderwijsverhaal samen vorm, in gesprek met elkaar. Daar hebben wij alle liberalen met een onderwijshart bij nodig. Als voorzitter van dit onderwijsnetwerk wens ik u veel leesplezier en inspiratie.

Wesley Boer is voorzitter van het Thematisch Netwerk Onderwijs

Onderwijs als zoektocht naar het goede leven

door Rik Hospers

Onderwijs is het invoeren van (jonge) mensen in de kennis en kunde die nodig zijn om zich op de juiste manier tot de wereld te verhouden. Die ‘juiste manier’ is niet alleen technisch effectief – onderwijs, wijze, hoe? – maar heeft ook een morele lading – onderricht, richting, ‘waarheen/waarom/waartoe?’. Onderwijs (inclusief onderricht) dient niet alleen om de enkeling te ontwikkelen, maar via de enkeling de gemeenschap. Onderwijs gaat meestal uit van gemeenschapsinstituten en is daarmee intrinsiek ‘socialisatie’ naast ‘kwalificatie.’

Liberalen hebben soms moeite met die socialiserende kant van onderwijs en denken spreekwoordelijk met afgrijzen terug aan hun ‘linkse leraar maatschappijleer’. Ook kunnen ze het bijzonder onderwijs nog steeds moeilijk verenigen met hun seculiere principes. Liberalen voelen zich eerder comfortabel bij het bewaken van de individuele vrijheidsrechten in een ethisch debat. Maar zoals Plato, Aristoteles, Hannah Arendt en Paul Ricoeur betogen, rust elke rechtsorde op een houding van verantwoordelijkheid tegenover de gemeenschap, een houding die

“Onderwijs (inclusief onderricht) dient niet alleen om de enkeling te ontwikkelen, maar via de enkeling de gemeenschap.”

actief moet worden aangeleerd. Wat is dan de liberale kijk op het gestalte geven van die verantwoordelijke houding, die meer is dan je aan de wet houden en belasting betalen?

Dat onderwijs een visie op samenleving en individuele verantwoordelijkheid impliceert, blijkt ook uit de herkomst van ons woord ‘school’. Het verwijst naar de eerste *skhole* (Grieks voor ‘verpoosplaats’) als zodanig, namelijk die van Plato in de *Akademia* (vgl. academie), waarin onderwijs als cultivatie (*paideia*, vgl. *Bildung*) zijn gestalte kreeg binnen een kosmologische en een ethische visie. Aristoteles stichtte zijn school in het *Lykeion* (vgl. lyceum), waar het nastreven

“Gestalte geven aan een houding van verantwoordelijkheid.”

van ‘het goede leven’ (*eudaimonia*) in een goed bestuurd stadstaat (*polis*, vgl. politiek) centraal stond.

We zouden gemakkelijk kunnen vergeten dat onderwijs in de eerste plaats draait om de ontwikkeling van mensen, om vorm te geven aan ‘het goede leven’. Gezien het grote belang van methoden en technieken in onze (post)industriële samenleving is de nadruk navenant op praktische kennis en vaardigheden komen te liggen. Met de toename van arbeidsdeling en -specialisatie moest ook het onderwijs meespecialiseren. Het resultaat is dat ons onderwijs bestaat uit losstaande onderzoeks- en toepassingsgebieden, die onderling weinig meer met elkaar van doen lijken te hebben.

Daarnaast is de intrinsieke verbinding met levensbeschouwing en ethiek definitief teloorgegaan met de secularisatie. Secularisatie wordt door de meeste liberalen als een positieve ontwikkeling gezien: weg met kerkelijk paternalisme en een arbitraire zedenleer! Wat goed is, maakt het individu zelf wel uit! De vraag is echter of de veronderstelling van de mens als ‘natuurlijk autonoom’ wel klopt. Is het niet juist omdat jonge mensen het leven en de wereld zelf niet goed kunnen overzien dat we ze onderwijzen? Geven we hen niet juist onderricht om onze waarden en cultuur door te geven, naast kennis en vaardigheden? Is waardenvrij onderwijs überhaupt mogelijk, laat staan wenselijk?

In deze tijden van fragmentatie en polarisatie lijkt het een onmogelijke opgave een eenduidige visie te geven op het gezamenlijke goede

leven. Onder het mom van zelfbeschikking lijken we die vraag soms zelfs overboord te hebben gezet. Morele kwesties worden dan gereduceerd tot een juridische afweging. Zonder persoonlijke betrokkenheid bij de gemeenschap is er echter geen draagvlak om de rechtsorde te handhaven.

Waar is onderwijs eigenlijk om begonnen? Socrates, Plato en Aristoteles waren van mening dat door goed te leren denken we ons konden losmaken van demagogie en geweld en een goede, *rechtvaardige* samenleving konden ontwikkelen. Het is precies dit uitgangspunt dat thans betwijfeld wordt. Gaan techniek, innovatie en economische groei ons hieruit redden of is de vraag naar het goede leven als zodanig en wat dit van ons vraagt wellicht even dringend of zelfs dringender? Die vraag behoeft geen dogmatisch antwoord, maar verlangt een open, onderzoekende en verantwoordelijke houding. Alleen vanuit zo’n geëngageerde *houding* wordt een individu een *persoon* (Biesta: ‘subjectificatie’¹), dat in staat is verantwoordelijkheid te dragen en zodoende vrij te leven.

Liberalen lijken weinig aandacht te hebben geschonken aan de balans tussen kwalificatie, socialisatie en subjectificatie in het onderwijs en voor de verantwoordelijke, betrokken houding die van allen wordt verlangd. In het primaire en secundaire onderwijs heeft de benadering van ‘*character education*’ breed ingang gevonden, die teruggaat op de Aristotelische deugdethiek. Dit zou ook een plaats verdienen in het tertiair onderwijs, waarbij een liberaal accent zou kunnen liggen op het ontwikkelen van het persoonlijke ethische reflectie- en beoordelingsvermogen.

Rik Hospers is bedrijfskundige, humanisticus en filosoof. Hij is oud-raadslid te Groningen en oud-Shell-medewerker in Nederland, Gabon en Rusland.

1. Biesta, G. (2020), Risking Ourselves in Education: Qualification, Socialization, and Subjectification Revisited. *Educ Theory*, 70: 89–104.

“De vraag is echter of de veronderstelling van de mens als ‘natuurlijk autonoom’ wel klopt.”

Belang van het maatschappelijk middenveld

Door de sterke traditie van maatschappelijk initiatief en een terugtrekkende overheid spelen burgers en goede doelen in Nederland een steeds grotere rol in het publieke domein. Hoe verrijkt hun draagkracht?

Foto | Björn Wylezich

Door Maartje Pott en
Yvette Kleekamp

Nederland heeft een uniek maatschappelijk middenveld waar goede doelen een belangrijk onderdeel van zijn. Ons land kent ook een lange en rijke traditie van burgers die eigen verantwoordelijkheid nemen en initiatief tonen. Terwijl in veel andere Europese landen de overheid taken naar zich toetrekt, worden in Nederland juist meer taken en verantwoordelijkheden bij partijen

in de samenleving neergelegd.¹ Het is juist daardoor dat de overheid en goede doelen elkaar steeds vaker in het publieke domein tegenkomen.

Er zijn genoeg voorbeelden van goede doelen die de samenleving dragen. Zoals de Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij (KNRM), die dag en nacht paraat staat om mensenlevens te redden, tot Vereniging Humanitas, die mensen ondersteunt om op eigen kracht hun situatie te

verbeteren. Of van de voedselbanken en het Leger des Heils, die voorzien in basisbehoeften als voedsel en onderdak, tot gezondheidsfondsen die investeren in cruciaal medisch onderzoek. Ook de honderden dierenopvangcentra en organisaties als Fonds Slachtofferhulp vormen onmisbare schakels in onze samenleving. Naast – of in samenwerking met – de overheid pakken deze goede doelen maatschappelijke problemen op en dragen ze bij aan een goed leefklimaat waarin burgers zowel veilig, gezond en als in verbondenheid kunnen leven.

De kracht van miljoenen betrokken Nederlanders

Het zijn miljoenen Nederlanders die zich actief inzetten voor het beschermen en bevorderen van de maatschappelijke zaak. Ze doen dat met tijd, geld en energie, en in de rol van donateur, vrijwilliger of als lid van een vereniging. Zo doet 49 procent van de Nederlanders vrijwilligerswerk, draagt 39 procent van de bedrijven bij met sponsoring of giften en doneert 76 procent van de huishoudens aan goede doelen.² Deze inzet komt voort uit een diepgewortelde bereidheid van mensen om naar elkaar om te kijken en hulp te bieden, zoals bij rampen of hongersnood, zowel in binnen- als buitenland.

Door deze diepgewortelde bereidheid ontstaan er ook goede doelen: ze ontstaan doordat mensen zich zorgen maken over het welzijn van kwetsbare groepen, dieren, natuur, milieu en cultuur, en zich daarvoor structureel willen inzetten. Deze maatschappelijke organisaties geven

“In een vrije samenleving wordt macht niet geconcentreerd, maar verspreid over de overheid, markt en maatschappelijk middenveld, zodat zij elkaar in evenwicht houden.”

miljoenen mensen een stem, kanaliseren zorgen, wensen en behoeften, en hebben geen winstoogmerk. Het is het non-profit karakter dat waarborgt dat zij zich volledig richten op hun bijdrage aan de samenleving.

Maatschappelijke organisaties: een essentiële pijler in de Nederlandse samenleving

Als je gelooft in vertrouwen in burgers, in ruimte voor particulier initiatief en in een overheid die haar macht kent én begrenst, dan hoort daar ook een sterke en zelfstandige civil society bij. Juist in die ruimte tussen markt en overheid nemen mensen vrijwillig hun verantwoordelijkheid, bundelen zij overtuigingen en geven zij vorm aan betrokkenheid. Deze vrije ruimte is geen randverschijnsel, maar een dragende pijler van een liberale democratie.

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) wijst in haar verkenning *Filantropie op de grens van vrijheid en markt* op de toegevoegde waarde van filantropie voor de sociale cohesie en een pluriforme democratie. De WRR adviseert om de eigen aard van filantropie te erkennen en te respecteren, en oog te hebben voor de complementaire functies van filantropie bij publieke belangen.³

In onze publicatie *Wat maakt goede doelen onmisbaar voor onze samenleving* worden de zes functies van goede doelen beschreven.⁴ Goede doelen bieden niet alleen hulp en oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken, maar zijn ook aanjagers van verandering, hebben innovatieve kracht en agenderen zorgen van burgers bij de overheid, politiek en samenleving. Zij houden de overheid en politiek scherp en laten de rechtmatigheid van het overheidsbeleid toetsen bij de rechter. Daarmee vervullen zij een essentiële functie binnen onze democratische rechtsstaat: het organiseren van tegenmacht. In een vrije samenleving wordt macht niet geconcentreerd, maar verspreid over de overheid, markt en

maatschappelijk middenveld, zodat zij elkaar in evenwicht houden. Deze verspreiding bevordert draagvlak van beleid onder burgers en stimuleert participatie. Hierbinnen versterken bovenal goede doelen het samenbindend vermogen en leveren daarmee een belangrijke bijdrage aan de betrokkenheid bij en sociale cohesie. Het is een cohesie tussen zowel mensen en groepen als dwars door de samenleving en politieke partijen heen. Deze cohesie zorgt daarmee voor zelfredzaamheid en veerkracht. In de figuur rechts worden deze zes functies weergegeven.

Zelfregulering en transparantie

Omdat goede doelen een beroep doen op de steun van de samenleving is publieksvertrouwen en het afleggen van verantwoording essentieel. Goede doelen die lid zijn van branchevereniging Goede Doelen Nederland hebben het CBF-keurmerk en laten zich vrijwillig toetsen door de onafhankelijke toezichthouder CBF. Het keurmerk borgt kwaliteit en betrouwbaarheid; alleen organisaties die zorgvuldig omgaan met middelen, verantwoording afleggen en zich onafhankelijk laten controleren, krijgen dit keurmerk. Zelfregulering houdt de sector transparant, veilig en verantwoordelijk.

“In een vrije samenleving wordt macht verspreid over de overheid, markt en maatschappelijk middenveld, zodat zij elkaar in evenwicht houden.”

Subsidies: een efficiënte besparing

Verder streven goede doelen naar diversiteit in inkomstenbronnen zodat ze zoveel mogelijk zelfstandig kunnen opereren. Zo ontvangen zij particuliere donaties, nalatenschappen, giften van bedrijven en loterijgelden. Daarnaast worden steeds meer publieke taken door de overheid overgelaten aan maatschappelijke organisaties, waardoor subsidie voor sommige organisaties ook een inkomstenbron is. Met het geven van een subsidie benut de overheid de kracht van betrokken burgers en organisaties tegen een fractie van de kosten die de overheid anders kwijt zou zijn als zij de maatschappelijke taak zelf zou doen. Maatschappelijke organisaties hebben expertise en ervaring op specifieke gebieden, waardoor zij taken efficiënter kunnen uitvoeren. Bovendien beschikken zij veelal over lokale en fijnmazige netwerken van vrijwilligers.

“Als je gelooft in vertrouwen in burgers, in ruimte voor particulier initiatief en in een overheid die haar macht kent én begrenst, dan hoort daar ook een sterke en zelfstandige civil society bij.”

Een sterke traditie die bescherming verdient

Hoewel Nederland een lange traditie kent van een actief en pluriform maatschappelijk middenveld, signaleert het College voor de Rechten van de Mens een zorgwekkende optelsom van maatregelen, wetsvoorstellen en politieke retoriek die de vrije ruimte onder druk zet.⁵ Tegelijkertijd staan subsidies en verschillende (online) methoden die door goede doelen worden gebruikt om steun te vragen aan het publiek al jaren onder spanning. Wanneer de ruimte voor maatschappelijke organisaties wordt ingeperkt – juridisch, financieel of discursief – verschuift het zwaartepunt van de samenleving ongemerkt naar de staat of de markt. Dat ondermijnt precies die balans tussen overheid, markt en samenleving die Nederland sterk heeft gemaakt.

In een wereld die steeds onzekerder wordt, benadrukt het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) hoe belangrijk het is om te investeren in sociale samenhang en maatschappelijke weerbaarheid.⁶ Maatschappelijke organisaties spelen in deze weerbaarheid een cruciale rol. Goede financiële randvoorwaarden zijn hiervoor essentieel om dit onmisbare werk te kunnen doen.

De maatschappelijke vraag die hier voorligt is daarom helder: laten we de ruimte voor particulier initiatief en vrijwillige organisatie verder onder druk zetten, of erkennen we dat een vrije samenleving juist vraagt om een sterke, zelfstandige civil society? Wie het maatschappelijk middenveld verzwakt, verschaalt uiteindelijk ook de democratie. Het beschermen van die ruimte – juridisch, financieel en bestuurlijk – is daarom geen gunst aan goede doelen, maar een voorwaarde voor een veerkrachtige, vrije en pluriforme samenleving.

Het is van grote waarde dat Nederland zich zo stevig heeft georganiseerd: met ruimte voor dialoog, gedeelde verantwoordelijkheid en een krachtig middenveld dat de stemmen van miljoenen burgers weet te bundelen. Die kracht is niet vanzelfsprekend en verdient daarom zowel onderhoud als bescherming. Een democratische rechtsstaat is niet sterk ondanks een krachtig middenveld, maar dankzij dat middenveld.

Volgens Kees Zevenbergen, adviseur van onder meer voormalig directeur Cordaid, bestuurslid Nationaal Rampenfonds (Giro777) en Achmea Foundation, zou Nederland “knarsend en piepend tot stilstand komen als goede doelen ermee stoppen.”

Maartje Pott (links) en Yvette Kleekamp (rechts) werken als Adviseur Public Affairs bij Goede Doelen Nederland. Goede Doelen Nederland is het aanspreekpunt namens, voor en over goede doelen. Het zet zich in voor optimale randvoorwaarden in beleid en wetgeving voor goede doelen, waarbij zelfregulering het uitgangspunt is, zodat goede doelen hun essentiële werk kunnen blijven doen.

1. Sociaal Cultureel Planbureau, “Roep om een overheid die verantwoordelijkheid neemt”, [www.scp.nl](https://www.scp.nl/publicaties-scp/2023/07/roep-om-een-overheid-die-verantwoordelijkheid-neemt), 2023. <https://www.scp.nl/publicaties-scp/2023/07/roep-om-een-overheid-die-verantwoordelijkheid-neemt>
2. Vrije Universiteit van Amsterdam, “Geven in Nederland 2022”, [www.vu.nl](https://vu.nl/nl/over-de-vu/meer-over/geven-in-nederland), 2024. <https://vu.nl/nl/over-de-vu/meer-over/geven-in-nederland>

“Wie het maatschappelijk middenveld verzwakt, verschaalt uiteindelijk ook de democratie.”

3. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, <https://www.scp.nl/publicaties-scp/2023/07/roep-om-een-overheid-die-verantwoordelijkheid-neemt>, Den Haag: WWR, 2018.
4. Plug, Margreet, https://goededoelennederland.nl/downloads/over-de-sector/GD-Maatschappelijke_Waarde_Interactief_WEB.pdf, Amsterdam: branchevereniging Goede Doelen Nederland, 2024.
5. College voor de Rechten van de Mens, <https://publicaties.mensenrechten.nl/publicatie/24d329a2-cdb0-4f6e-9429-fb7ef9cf5e38>, Utrecht, 2025,
6. Sociaal en Cultureel Planbureau, Nederland vraagt om daadkracht en realistische oplossingen, Den Haag: SCP, 2025. <https://www.scp.nl/documenten/2025/07/09/nederland-vraagt-om-daadkracht-en-realistische-oplossingen>

V.l.n.r.: Maartje Pott en Yvette Kleekamp

Onderwijs
'Aan het roer'

Van de redactie

Drie vragen aan Queeny Rajkowski

“Zo is mbo geen voorportaal van iets “hogers”, maar een volwaardige eindbestemming.”

Waarom is het onderwijs zo belangrijk voor liberalen?

Onderwijs is geen bijzaak, geen kostenpost en geen ideologisch speeltje. Het is de motor van vrijheid, autonomie en het ontwikkelen van jouw eigen identiteit. Voor een partij als de VVD draait vrijheid niet om abstracte slogans, maar om reële kansen: de mogelijkheid om je talent te ontwikkelen, economisch zelfstandig te worden en op jouw manier mee te doen in de samenleving. Onderwijs is precies dát mechanisme. Zonder goed onderwijs blijft vrijheid een theoretisch begrip; mét goed onderwijs wordt het concreet.

Liberalisme is in de kern gericht op emancipatie en persoonlijke ontwikkeling. Het veronderstelt dat mensen verantwoordelijkheid kunnen dragen. Maar verantwoordelijkheid zonder kennis en vaardigheden is niets. Daarom hoort onderwijs bij de infrastructuur van een vrije samenleving, net zoals rechtsstaat en markteconomie dat doen. Wie mbo, hbo en wo serieus neemt – en dus niet hiërarchisch waardeert – erkent daarnaast dat talent in vele vormen bestaat en dat alles nodig is om een samenleving sterk en draaiend te houden. Zo is mbo geen voorportaal van iets ‘hogers’, maar een volwaardige eindbestemming. Dat past bij een liberale visie waarin vakmanschap net zo waardevol is en net zo nodig is als academische vorming.

Tegelijkertijd zijn liberalen nuchter genoeg om te zien dat onderwijs ook economische betekenis heeft. De belastingbetaler betaalt immers de rekening voor datzelfde onderwijs. Op dit moment schreeuwt de arbeidsmarkt om technici en specialisten op het gebied van duurzaamheid en digitalisering, zorgprofessionals en vakmensen in de bouw. Het is geen toeval dat regio's met sterke onderwijs-ecosystemen economisch floreren. Investeren in praktijkgericht leren, in BBL-trajecten, in nauwe samenwerking tussen instellingen en bedrijven, is dus geen technocratische hobby maar ook een manier om te zorgen voor jongeren en studenten die daarna met een stevige basis de arbeidsmarkt op kunnen. De keuze vanuit de politiek waarin wel en niet wordt geïnvesteerd, heeft daarmee, in alle bescheidenheid, dus ook impact op de arbeidsmarkt en de economie.

Queeny Rajkowski

Toch is het een denkfout om onderwijs alleen als groeimachine te zien. Economische groei is belangrijk, maar mensen zijn geen productiefactoren. Onderwijs vormt ook burgers. Het leert studenten omgaan met meningsverschillen, verantwoordelijkheid te nemen, kritisch denken. In een tijd van polarisatie en snelle informatieverspreiding is dat geen luxe. Een vrije democratie functioneert alleen als burgers in staat zijn feiten van fictie te onderscheiden en elkaars vrijheid te respecteren. In die zin is onderwijs ook investeren in een sterke democratie.

Waarom krijgt onderwijs niet meer aandacht in het huidige politieke discours?

Omdat het traag is. De effecten van onderwijsbeleid zie je niet in één regeerperiode. Politiek is vaak gericht op het onmiddellijke en zichtbare: koopkracht, crises, incidenten. Onderwijs vraagt geduld, consistentie en lange adem. Het levert geen snelle winst op in het debat van de dag.

Bovendien wordt het debat soms gereduceerd tot randverschijnselen: individuele incidenten, discussies over kleine regelingen, of symboolpolitiek. Dat leidt af van de grotere vraag: hoe richten we ons hele onderwijsstelsel zo in dat het duurzaam bijdraagt aan welvaart, wendbaarheid én weerbaarheid?

“In de Tweede Kamer verdient dat lange-termijnperspectief meer nadruk dan het nu krijgt.”

Daar komt bij dat onderwijs vaak wordt geframed als een uitgavenpost in plaats van als investering. Fundamenteel onderzoek lijkt op korte termijn duur en abstract, maar op lange termijn is het de voedingsbodem voor innovatie. Denk aan internationale samenwerkingen zoals bij CERN, waar fundamentele natuurkunde uiteindelijk leidt tot baanbrekende innovaties die bijdragen aan onze welvaart en ons welzijn. De les is simpel: wie alleen stuurt op korte termijn efficiëntie, ondermijnt zijn eigen toekomstig verdienvermogen.

Voor liberalen is de uitdaging dus tweevoudig. Enerzijds moeten we helder zijn dat onderwijs in het groot cruciaal is voor economische kracht en in het klein een kans om jouw talenten zo goed mogelijk te ontwikkelen. Anderzijds moeten we het bredere verhaal blijven vertellen: onderwijs als vorming, als emancipatie, als fundament onder onze democratische rechtsstaat. In de Tweede Kamer verdient dat lange-termijnperspectief meer nadruk dan het nu krijgt. We moeten daarom ook het debat fundamenteel met elkaar durven te voeren waarbij we ook taboes doorbreken.

Moeten we onderwijs vooral zien als instrument voor economische groei of ook voor burgerschap en vorming?

Het is geen keuze tussen economische groei of burgerschap; dat is een vals dilemma. Een samenleving waarin inwoners zich goed kunnen vormen, creëert betere ondernemers, betere werknemers en betere bestuurders. En een sterke economie geeft mensen de ruimte om zich cultureel, maatschappelijk en intellectueel te ontplooien. De samenwerking is wederkerig.

“Onderwijs vraagt om geduld, consistentie en een lange adem.”

De kern blijft dit: onderwijs vergroot de actieradius van het individu. Het vergroot keuzemogelijkheden. Het maakt mensen minder afhankelijk van toeval of afkomst. Dat is precies waar het liberalisme over gaat. Een samenleving die onderwijs verwaarloost, ondergraaft haar eigen vrijheid. Een samenleving die onderwijs waardeert, investeert niet alleen in banen of diploma's, maar in de intellectuele en morele spierkracht van haar burgers. En dat is uiteindelijk de meest duurzame vorm van weerbaarheid en vooruitgang die we kennen en die in deze onrustige wereld steeds belangrijker wordt.

Queeny Rajkowski is Tweede Kamerlid voor de VVD. In de Kamer houdt zij zich onder meer bezig met onderwerpen als digitalisering, cyberveiligheid, handel, en economie.

Tot voor kort behoorde onderwijs, inclusief mbo, hbo, hoger onderwijs, wetenschapsbeleid en lerarenbeleid, ook tot haar portefeuille binnen de fractie, voordat deze taakverdeling werd aangepast.

“Onderwijs vergroot de actieradius van het individu.”

De leraar die mij zag

Waarom ‘leerlingen écht zien’ de kern is van goed onderwijs

door Wesley Boer

Leraren veranderen levens, vaak zonder dat zij het zelf doorhebben. Niet met bijzondere projecten of duidelijke uitleg tijdens lessen, maar met iets veel simpeler: ze hebben het vermogen je echt te zien. Juist op het moment dat jij jezelf kwijt bent of nog niet hebt gevonden. Precies daarom geloof ik dat het echt zien van leerlingen geen zachte bijzaak is, maar de kern van goed onderwijs.

Op iedere school en in iedere klas zitten leerlingen die zich groter voordoen dan ze zich voelen of zich juist kleiner maken om niet op te vallen. Dat laat ik je graag zien aan de hand van mijn eigen onderwijsreis. Een verhaal zoals zoveel hebben ervaren.

Mijn basisschooltijd is in mijn hoofd geen film die mij herinnert aan mooie tijden. Het is meer een reeks gevoelens. Spanning, schaamte, onzekerheid en er niet bij horen.

“Op een aantal momenten kwamen de donkerste gedachten in mij op.”

Een resultaat van ruim tien jaar gepest worden met uitschelden, uitgesloten worden, opgewacht worden na school en het kapotscheuren van mijn kleren. Ik was een makkelijk doelwit: onzeker, overgewicht, en op zoek naar erkenning. Precies die behoefte heeft mij kwetsbaar gemaakt. Op een aantal momenten kwamen de donkerste gedachten in mij

op. Als ik dat nu opschrijf, vind ik dat nog steeds heftig. Een kleine jongen op de basisschool die tot zulke wanhoop is gedreven dat het allemaal niet meer hoeft. Het meest confronterende is dat mijn verhaal helaas níét uitzonderlijk is.

Het lichtpunt: er kwam een moment dat school niet langer ‘overleven’ was. Na de basisschool maakte ik een keuze die vooral ging over veiligheid. Ik ging niet naar havo/vwo, maar naar het agrarisch vmbo. Ook omdat ik weg wilde van de groep die mijn schooltijd tot dan toe had bepaald. Het hielp ook niet dat mijn groep 8-leraar mij duidelijk had gemaakt dat ik in zijn ogen niet “verder zou komen” dan vmbo-kader, terwijl de Cito-toets het advies havo/vwo gaf.

Mijn tijd op het vmbo werd een periode waar ik warm op terugkijk. Niet alleen door de vakken en het bezig zijn in de praktijk, zoals het wassen van koeienstaarten, maar vooral omdat ik daar eindelijk vrienden

“Eén zin van een docent kan iemand klein maken of juist laten opbloeien.”

kon maken. Ik hoorde ergens bij. Met die basis kwam er iets anders terug in mij, namelijk nieuwsgierigheid, energie en plezier. Voor mij maakte twee leraren het verschil: mijn leraar maatschappijleer en leraar geschiedenis/aardrijkskunde. Door hun lessen ontdekte ik dat ik goed bleek te zijn in het leggen van verbanden, het herkennen van patronen in de samenleving en door de geschiedenis heen, discussiëren en het opkomen voor mensen die het moeilijk hebben. Ik vond hierdoor een taal die wel paste. Daarin bleven zij mij uitdagen. Gelukkig tot op de dag van vandaag.

Het is niet nodig dat leraren je iedere dag levenslessen moet geven. Bij mij zat het in kleine dingen. Na de les nog even blijven praten en niet meteen naar de docentenkamer rennen, vragen hoe het echt met mij gaat en als ze merkte dat het slecht met mij ging, desnoods de hele pauze met mij doorbrengen. Echte aandacht, oprechte interesse en in leerlingen de potentie zien die zij zelf nog niet zien.

Na het vmbo volgde de havo, het hbo, een master op de universiteit en daarna nog een post-initiële master. Van vmbo tot de universiteit: ik heb die route doorleefd en meegemaakt. Zowel mijn groep 8-leraar, die niet zag en zei dat ik niet “ver” zou komen, en mijn leraren op de middelbare school die mijn potentieel wel zagen, hebben mij de brandstof gegeven deze route af te leggen. Eén zin van een docent kan iemand klein maken of juist laten opbloeien.

Als voorzitter van het VVD Onderwijsnetwerk hoor ik regelmatig varianten van dit verhaal met dezelfde patronen. Leerlingen bloeien wanneer ze hoge verwachtingen voelen én merken dat ze niet alleen staan. Dat is precies waar het liberale onderwijsverhaal voor mij over gaat: gelijkwaardige kansen voor iedereen. Onderwijs geeft je de mogelijkheid het maximale uit je eigen leven te halen, wat dat ook mag zijn voor jou en ongeacht waar je begint. En dat hoeft je niet alleen te doen als kind.

Vanuit liberaal perspectief gaat het hier om gelijkwaardige kansen om jezelf te ontplooien, waarbij de achtergrond, afkomst of het inkomen van je ouders niet uit zou moeten maken. Zelf kom ik uit een familie van ondernemers waarin ik de eerste ben geweest die naar het hoger onderwijs is gegaan. Kansengelijkheid betekent niet dat alles vanzelf gaat,

Wesley Boer

eerlijk voelt of voor je wordt gedaan. Zodra je kunt, moet je zelf verantwoordelijkheid nemen om kansen te zien, te creëren en te pakken.

Daarvoor moet je basis op orde zijn. Voor mij zit dat in basisvaardigheden zoals taal, rekenen en jezelf kunnen uitdrukken, leren dat fouten maken normaal en heel leerzaam is en keuzes durven maken. Gezien worden als je het zelf even niet ziet is een krachtige manier waarop we een ander echt verder kunnen helpen. Dat geldt voor leerlingen en net zo goed voor leraren. Daarom is het belangrijk om ze te steunen in hun vakmanschap met vertrouwen en ruimte. Meer echte aandacht in de klas. Want wie leraren vraagt leerlingen te zien, moet ze daar ook de ruimte voor geven.

Begrijp mij niet verkeerd, niet iedere leraar komt op dezelfde manier bij je binnen. Wat bij de ene leerling raakt, hoeft bij de andere geen impact te hebben. Eén docent die je echt ziet staan, kan voldoende zijn. Dat maakt het ontzettend belangrijk dat er een sterk en divers docententeam is dat het zien van leerlingen als speerpunt heeft.

Wat betekent een leerling 'zien' dan concreet? Op basis van mijn eigen ervaring en de gesprekken die ik hierover heb gevoerd met anderen zie ik drie dingen waar iedere docent morgen mee zou kunnen beginnen:

1. Vraag hoe het met een leerling is. Niet voor de vorm, maar uit oprechte interesse. *"Hoe gaat het nu echt met je?"* als vraag stellen en daarna met aandacht luisteren kan al voldoende zijn.

"Een leerling die zich gezien voelt, hoeft minder te vechten om erbij te horen."

2. Durf als docent hoge verwachtingen te hebben en leerlingen uit te dagen, waarbij je blijft aangeven er voor ze te zijn. Bijvoorbeeld door te zeggen: *"Ik weet dat je dit kunt, en ik help je op de weg daar naartoe. Ook als we een omweg moeten nemen en het niet in één keer lukt"*.

3. Bouw actief aan een sociaal veilig klimaat in de klas. Stel grenzen, zorg voor consequente opvolging en volwassenen die niet weggijken. Werk actief aan het samenbrengen van leerlingen en geef ook aandacht aan de leerlingen die pesten, want daar zit vaak ook een groter verhaal achter dan we denken. Dat 'daders' ook 'slachtoffers' zijn, is in mijn schooltijd zeker waarheid gebleken. Ook dat is een leerling echt zien.

Mijn verhaal staat niet op zichzelf. De details verschillen, het patroon niet. Ik vind dat we het gesprek over onderwijs moeten voeren over hoe wij ervoor kunnen zorgen dat leraren de tijd hebben voor echte aandacht. Ook als het druk is in de klas. Soms is het een klein gebaar, zoals een gesprek tijdens de pauze, andere keren is het groter, zoals een boek, een inzicht of een levensles. Het effect kan enorm zijn. Een leerling die zich gezien voelt, hoeft minder te vechten om erbij te horen, durft meer te proberen, fouten te maken en kan stap voor stap uit te bloeien tot wie zij zelf willen zijn in dit leven.

Misschien is dat wel de mooiste belofte van het onderwijs. Onze leraren geven kennis door en helpen kinderen en jongeren op te groeien tot volwassenen die de vrijheid voelen om hun eigen keuzes te kunnen maken en die zelf kansen kunnen zien, creëren en pakken. Het laat ons ontdekken wie wij kunnen zijn, ook als wij dat zelf nog niet zien. Dat is voor mij de kern van goed onderwijs. En wie deze kern versterkt en ruimte geeft, kan het leven van kinderen en jongeren blijvend veranderen.

Deze column is vooral bestemd voor iedereen die zich herkent in mijn verhaal en in het bijzonder voor de leraren die mij zagen voordat ik mezelf zag.

Wesley Boer is trotse stapelaar en voorzitter van het VVD Thematisch Netwerk Onderwijs.

Basis- vaardigheden

Met AI belangrijker dan ooit !

Ondermijnt de opkomst van AI het onderwijs? Of maakt AI juist duidelijk dat sterke basisvaardigheden essentieel zijn om technologie kritisch, zelfstandig en verantwoord te kunnen gebruiken?

door Niek van Heuvelen

Als leerkracht in groep 8 zie ik mijn leerlingen steeds vaker gebruikmaken van generatieve AI bij het maken van werkstukken en verslagen. Een leerling levert een keurig geformuleerd stuk in over klimaatverandering, compleet met alinea's, kopjes en een ogenschijnlijk logische opbouw. Bij nadere lezing blijkt echter dat begrippen door elkaar worden gehaald, oorzaken en gevolgen verkeerd zijn gekoppeld en cijfers niet kloppen. Wanneer ik de leerling hierop

aanspreek, volgt geen verdediging of reflectie, maar verbazing, "maar het stond zo op ChatGPT."

Dit voorbeeld staat niet op zichzelf. De fouten ontstaan zelden doordat AI slecht functioneert, maar doordat leerlingen de gegenereerde informatie niet controleren en vaak letterlijk overnemen. Wat ontbreekt is niet toegang tot kennis, maar het vermogen om informatie te begrijpen, te beoordelen en te bewerken.

De introductie van AI in het onderwijs maakt daarmee een onderliggend probleem zichtbaar, zonder stevige basis-

vaardigheden verandert technologie van hulpmiddel in een bron van afhankelijkheid. Dit opiniestuk betoogt dat de opkomst van AI de kern van het onderwijs niet ondermijnt, maar juist het belang van basisvaardigheden versterkt, omdat lees-, schrijf- en rekenvaardigheid de voorwaarden scheppen voor kritisch denken, autonomie en burgerschap.

Zonder begrip geen vooruitgang. Begrijpend lezen is de stille motor van leren. Wie leest, bouwt kennis op. Wie kennis opbouwt kan complexere teksten lezen. En wie complexere teksten leest, vergaart opnieuw meer kennis. Deze wederkerige relatie tussen kennis en leesvaardigheid vormt de kern van intellectuele ontwikkeling en verklaart waarom leesvaardigheid zo sterk samenhangt met schoolsucces, maatschappelijke participatie en burgerschap.

In mijn klas bespreek ik dit proces expliciet met leerlingen. We kijken samen terug naar teksten die zij eerder te moeilijk vonden en nu wél begrijpen. Leerlingen herkennen dat hun groei niet komt doordat teksten eenvoudiger zijn geworden, maar doordat zij zelf meer weten. Begrijpend lezen is daarmee geen trucje, maar een cumulatief leerproces waarin inspanning en tijd onmisbaar zijn.

Generatieve AI grijpt precies in op het mechanisme van kennisopbouw dat ten grondslag ligt aan begrijpend lezen. Door teksten samen te vatten,

“Begrijpend lezen is de stille motor van leren”

te vereenvoudigen of direct antwoorden te formuleren, kan AI de confrontatie met complexiteit verminderen. Dat lijkt efficiënt, maar ondermijnt juist het proces waardoor leerlingen betere lezers worden. In een digitale leeromgeving waarin AI teksten produceert die grammaticaal correct en overtuigend zijn, maar niet altijd feitelijk betrouwbaar of consistent, wordt begrijpend lezen daardoor een kritische voorwaarde voor autonome kennisvergaring. De Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) benadrukt dat het uitbesteden van cognitieve taken aan generatieve AI wel kan leiden tot betere taakprestaties, maar niet automatisch tot daadwerkelijke leerwinst, en dat dit gepaard gaat met risico's van metacognitieve luiheid en verminderde betrokkenheid bij het leerproces.¹ Onderzoek naar AI-geletterdheid onderstreept daarom dat leerlingen niet alleen moeten leren hoe zij AI kunnen gebruiken, maar vooral hoe zij de gegenereerde output kritisch kunnen beoordelen, welke aannames eraan ten grondslag liggen, wat wordt weggelaten en waar fouten of bias kunnen optreden.²

In de onderwijspraktijk betekent dit dat leerlingen zonder solide leesvaardigheid sneller geneigd zijn de output van AI voor waar aan te nemen. Fouten blijven onopgemerkt en aannames worden niet bevraagd. Begrijpend lezen fungeert hier als cognitief filter, zonder dat filter wordt overvloed onoverzichtelijk en potentieel misleidend.

Steeds vaker zie ik dat leerlingen teksten ‘gebruiken’ zonder te begrijpen. Ze herkennen sleutelwoorden, maar missen samenhang. Ze kunnen zinnen herhalen, maar geen hoofdgedachte formuleren. Wanneer lezen verschuift van begrijpen naar selecteren, verandert leren in consumptie. AI versterkt die verschuiving, tenzij het onderwijs daar expliciet tegenwicht aan biedt.

Daarbij dreigt een nieuwe ongelijkheid. Leerlingen met een sterke leesbasis gebruiken AI als hulpmiddel, zij controleren, vergelijken en verbeteren. Leerlingen met zwakkere leesvaardigheid nemen AI-output klakkeloos over. Waar technologie gepresenteerd wordt als gelijkmaker, dreigt zij in de praktijk verschillen te verdiepen.

Als de pen wordt overgenomen

Schrijven wordt in veel onderwijsdebatten over AI gereduceerd tot communicatie: als AI teksten kan produceren, waarom zouden leerlingen dat nog leren? Deze redenering

miskent de cognitieve functie van schrijven. Schrijven is een vorm van denken; het dwingt tot structureren, ordenen en expliciteren van ideeën. Het is denken in zichtbare vorm.

In mijn klas geef ik leerlingen daarom regelmatig de opdracht een eigen verhaal te schrijven. Niet alleen als creatieve oefening, maar als intellectuele uitdaging. Zij moeten keuzes maken, hun gedachten ordenen, verbanden leggen en hun verhaal logisch opbouwen. Wat mij telkens opvalt, is hoeveel plezier zij daaraan beleven. Het moment waarop een leerling merkt dat een idee vorm krijgt op papier, dat een personage diepte krijgt of dat een plot klopt, is zichtbaar. Schrijven vraagt inspanning, maar het geeft ook eigenaarschap.

Momenteel heb ik een leerling die inmiddels ruim zesendertig A4's heeft geschreven over het leven van een zelfbedachte gladiator. Hij

“Waar technologie gepresenteerd wordt als gelijkmaker, dreigt zij in de praktijk verschillen te verdiepen.”

verzint het verhaal, maar probeert het historisch zo accuraat mogelijk te houden. Dat betekent dat hij bronnen raadpleegt, begrippen controleert en zichzelf corrigeert wanneer iets niet klopt. Het schrijven dwingt hem tot onderzoek, tot precisie en tot nadenken over oorzaak en gevolg. Hier is schrijven geen communicatioefening, maar een leerproces in volle ontwikkeling.

Recent onderzoek laat zien dat actief schrijven essentieel is voor diep leren en metacognitieve ontwikkeling, en dat uitbesteding van schrijfprocessen aan AI deze cognitieve functies kan verzwakken.³ De OECD waarschuwt bovendien dat wanneer AI zonder duidelijke pedagogische begeleiding wordt gebruikt, leerlingen wel beter kunnen presteren op de korte termijn, maar dat diep leren achterblijft.⁴ Leerlingen ronden taken af zonder het onderliggende concept te begrijpen. De tekst zal inhoudelijk correct ogen, maar leerlingen kunnen niet uitleggen waarom iets zo is opgeschreven. Het schrijven is dan niet verdwenen, maar het denken wel.

Wanneer leerlingen dit proces uitbesteden aan AI, verliezen zij niet alleen oefening in taalproductie, maar ook eigenaarschap over hun denkproces. De relatie tussen auteur en tekst vervaagt, waardoor verantwoordelijkheid voor inhoud en argumentatie diffuus wordt.

Reken er maar niet op

Ook rekenvaardigheid en wiskundig denken blijven onmisbaar in een AI-rijke wereld.⁵ Generatieve AI is in staat om overtuigende numerieke redeneringen te presenteren, inclusief grafieken, statistieken en berekeningen, terwijl onderliggende aannames onjuist, onvolledig of zelfs verzonden kunnen zijn. Zonder voldoende rekenvaardigheid ontbreekt het leerlingen aan middelen om deze output op plausibiliteit te beoordelen.

“Wanneer leerlingen hun denkproces uitbesteden aan AI, verliezen zij niet alleen oefening in taalproductie, maar ook eigenaarschap over dit denkproces.”

Onderzoek naar zogenoemde automation bias laat zien dat gebruikers geneigd zijn om numerieke output van geautomatiseerde systemen te vertrouwen, zelfs wanneer deze aantoonbaar fouten bevatten. Dit effect is extra sterk wanneer de output er professioneel en coherent uitziet, zoals vaak het geval is bij AI-gegenereerde teksten en berekeningen.⁶

In het onderwijs betekent dit dat rekenen niet alleen draait om het correct uitvoeren van procedures, maar om het ontwikkelen van numeriek oordeelsvermogen en kritisch denken. Leerlingen moeten leren inschatten of een uitkomst logisch is gegeven de context, of verhoudingen kloppen en of conclusies gerechtvaardigd zijn op basis van de gebruikte gegevens. In mijn klas is de laatste stap bij het oplossen van een som daarom niet voor niets de vraag of met het gevonden antwoord daadwerkelijk antwoord is gegeven op de gestelde vraag. Deze reflectieve stap dwingt leerlingen om hun berekening te verbinden aan de betekenis van het probleem en voorkomt dat rekenen wordt gereduceerd tot het produceren van een getal. UNESCO wijst erop dat juist dit menselijke beoordelingsvermogen essentieel is om te voorkomen dat beslissingen steeds meer worden overgelaten aan geautomatiseerde systemen zonder kritisch toezicht.⁷ Dat vraagt om menselijk inzicht.

Vanuit het perspectief van leerlingautonomie is rekenvaardigheid daarom cruciaal. Wie cijfers niet kan interpreteren of controleren, is afhankelijk van de interpretatie van anderen, of van technologie. In een samenleving waarin beleidskeuzes, nieuwsvoorziening en publieke opinie steeds vaker met cijfers worden onderbouwd, is numeriek begrip een voorwaarde voor zelfstandig en kritisch burgerschap.

Zonder kennis geen vrijheid

De implicaties van de opkomst van AI reiken verder dan didactiek of leerprestaties, zij raken direct aan de vorming van burgerschap en de autonomie van leerlingen. In een samenleving waarin informatie in toenemende mate wordt gegenereerd, gefilterd en gepersonaliseerd door algoritmen, is het vermogen om zelfstandig te lezen, schrijven en rekenen een voorwaarde voor betekenisvolle vrijheid.⁸

Autonomie van de leerling betekent niet dat leerlingen zonder ondersteuning leren, maar dat zij in staat worden gesteld om eigen oordelen te vormen, keuzes te maken en verantwoordelijkheid te dragen voor hun handelen.

Niek van Heuvelen

Basisvaardigheden vormen hiervoor de cognitieve infrastructuur. Leerlingen die teksten niet zelfstandig kunnen doorgronden, argumenten niet kunnen formuleren of numerieke informatie niet kunnen beoordelen, zijn kwetsbaar voor sturing door technologie en autoriteit.

De OECD waarschuwt dat onderwijsstelsels die sterk inzetten op AI zonder gelijktijdige versterking van basisvaardigheden het risico lopen leerlingen op te leiden tot efficiënte uitvoerders in plaats van kritische burgers. AI kan leerprocessen ondersteunen, maar alleen wanneer leerlingen actief blijven reflecteren, controleren en interpreteren.⁹ Vanuit dit perspectief zijn basisvaardigheden geen traditioneel tegenwicht tegen innovatie, maar een noodzakelijke voorwaarde voor democratisch burgerschap in een digitale samenleving.

Gemak is geen ontwikkeling

De snelle opkomst van generatieve AI heeft het onderwijs niet fundamenteel veranderd, maar wel blootgelegd, wat altijd al essentieel was. In een wereld waarin teksten, antwoorden en berekeningen met één druk op de knop beschikbaar zijn, verschuift de kern van onderwijs van produceren naar beoordelen, begrijpen en sturen.

Juist daardoor zijn basisvaardigheden belangrijker dan ooit. Lezen stelt leerlingen in staat om AI-output kritisch te doorgronden, schrijven helpt hen hun eigen denken te structureren en verantwoordelijkheid te nemen voor wat zij overbrengen, en rekenen maakt het mogelijk om overtuigende maar

onjuiste redeneringen te herkennen. Zonder deze vaardigheden vergroot AI niet de vrijheid van leerlingen, maar hun afhankelijkheid.

Voor de onderwijspraktijk betekent dit dat het vraagstuk niet is of AI een plek krijgt in het onderwijs, maar onder welke voorwaarden. Ook in de Nederlandse onderwijscontext wordt benadrukt dat de inzet van AI alleen verantwoord is wanneer deze gepaard gaat met expliciete aandacht voor basisvaardigheden en didactische begeleiding, juist om te voorkomen dat technologie kritisch denken en zelfstandige oordeelsvorming verdringt.¹⁰ Technologie kan leerprocessen ondersteunen, maar mag nooit de plaats innemen van de cognitieve inspanning die nodig is om autonomie te ontwikkelen. In een AI-rijke wereld zijn sterke basisvaardigheden geen luxe of nostalgie, maar de belangrijkste investering die het onderwijs kan doen in vrijheid, burgerschap en verantwoordelijkheid.

Niek van Heuvelen is meester van groep 8, rekenexpert, bestuurslid Thematisch Netwerk Onderwijs en kandidaat-raadslid VVD Nijmegen. Hij gelooft dat sterk onderwijs de basis vormt voor vrijheid, verantwoordelijkheid en gelijke kansen.

1. OECD, *OECD Digital Education Outlook 2026: Exploring Effective Uses of Generative AI in Education*. Paris: OECD Publishing, 2026.
2. Bulut, Osman, Beiting-Parrish, Casabianca, Slater, Hong Jiao, Di Song, en Yildirim-Erbasli, *The Rise of Artificial Intelligence in Educational Measurement: Opportunities and Ethical Challenges*, arXiv, 2024.
3. Bernstein, Seth, Rahman, Sharifi, Terbish, en MacNeil, *Beyond the Benefits: A Systematic Review of the Harms and Consequences of Generative AI in Computing Education*. arXiv, 2025. URL: <https://arxiv.org/abs/2510.04443>.
4. OECD, *Exploring Effective Uses of Generative AI in Education*, 2026.
5. Bulut et al., *The Rise of Artificial Intelligence in Educational Measurement*, 2024. URL: <https://arxiv.org/abs/2406.18900>.
6. OECD, *Exploring Effective Uses of Generative AI in Education*, 2026; Bulut et al., *The Rise of Artificial Intelligence in Educational Measurement*, 2024.
7. UNESCO, *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO Publishing, 2023. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386693>.
8. OECD, *Exploring Effective Uses of Generative AI in Education*, 2026.
9. OECD, *Exploring Effective Uses of Generative AI in Education*, 2026.
10. Kennisnet, *Artificial Intelligence in het onderwijs: Kansen en risico's*, 2024. URL: <https://www.kennisnet.nl/artificial-intelligence/artificial-intelligence-in-het-onderwijs-dit-zijn-kansen-en-risicos/>.

Ik duld wél tegenspraak!

door Emma van Heeswijk

In een liberale democratie zijn kritische en betrokken burgers essentieel. Om dit te stimuleren scherpt de overheid de eisen voor burgerschapsonderwijs aan. Op mijn stagschool, waar ik maatschappijleer geef, is dit inmiddels een hot topic. Nieuwe kerndoelen vanuit de overheid moeten leerlingen helpen hun positie in de samenleving te begrijpen, kritisch na te denken en zich te verhouden tot politieke vraagstukken. Vanaf 2027 worden deze doelen wettelijk verplicht, terwijl scholen grotendeels zelf mogen bepalen hoe zij hier invulling aan geven.

Als docent maatschappijleer in opleiding zou ik deze ontwikkeling eigenlijk alleen maar moeten toejuichen. Het vormen van kritische burgers is immers de kern van mijn vak. Toch zet ik er steeds vaker serieuze vraagtekens bij. Kritisch burgerschap laat zich niet afdwingen via inspecties of extra lessen. Sterker nog: zolang scholen zelf instituties blijven waarin volgzzaamheid de norm is, ondermijnt het onderwijs precies het kritische burgerschap dat het zegt te willen bevorderen.

De kracht van een liberale democratie ligt niet alleen in haar instituties,

maar in burgers die zelfstandig kunnen denken en hun eigen oordeel durven en kunnen vormen. Zodoende streven liberalen naar een samenleving die bestaat uit kritische, autonome burgers: burgers die argumenten kunnen wegen, vragen durven stellen en zich actief verhouden tot de wereld om hen heen. Een liberaal-democratische burger is geen volger, maar iemand die leert om zelfstandig te redeneren en bestaande ideeën kritisch te beoordelen.

Dit vermogen ontstaat niet vanzelf. John Stuart Mill benadrukte al dat kritisch denken en rationeel redeneren vaardigheden zijn die actief moeten worden ontwikkeld en getraind voordat zij een gewoonte kunnen worden. Juist daarom speelt het onderwijs een cruciale rol. Scholen zouden niet alleen kennis moeten overdragen, maar een kritische houding moeten stimuleren en aanwakkeren. Als wij werkelijk kritische en autonome burgers willen vormen,

moet het onderwijs ruimte bieden aan leerlingen om zelfstandig te denken en autoriteit te bevragen.

Hoewel het onderwijs nu verantwoordelijk wordt gesteld voor het cultiveren van deze vaardigheden, vraag ik mij af hoe effectief dit zal zijn. In de praktijk zijn scholen namelijk vaak georganiseerd rond volgzzaamheid. Leerlingen leren niet alleen vakinhoud, maar ook impliciete regels over autoriteit en gehoorzaamheid. De docent bepaalt de lesstof, het tempo en uiteindelijk wat als 'juist' geldt. Deze hiërarchie is uiteraard functioneel en noodzakelijk om onderwijs mogelijk te maken. Toch wringt hier iets fundamenteels. Hoe kan een instituut dat grotendeels draait op gehoorzaamheid en het volgen van instructie, leerlingen leren om zelfstandig en kritisch te denken?

Dit spanningsveld wordt voor mij zichtbaar in mijn eigen klaslokaal. Een leerling van mij uit havo 5 is kritisch, fel en zet vraagtekens bij vrijwel alles wat de docent zegt.

Emma van Heeswijk

“Scholen zouden niet alleen kennis moeten overdragen, maar een kritische houding moeten stimuleren en aanwakkeren.”

Door collega's wordt hij gezien als negatief en brutaal. Ik beschouw hem als mijn beste leerling.

Het type leerling dat autoriteit legitiem en beargumenteerd bevraagt, is het type leerling dat wij in een liberale democratie zouden moeten aanmoedigen. Een leerling die zich aanpast aan het systeem en dingen nooit bevraagt, kan weliswaar binnen een school heel fijn zijn, maar zal uiteindelijk als democratisch burger weinig teweegbrengen. Als wij werkelijk geloven in de waarde van de liberale democratie, moeten wij ons inzetten, ondanks al het mogelijke ongemak, om de kritische houding van jongeren te stimuleren binnen het onderwijs.

Dit vraagt dus om meer dan nieuwe kerndoelen vanuit de overheid. Kritisch burgerschap ontstaat niet door het simpelweg te onderwijzen, maar door het te ervaren. Dat vraagt in eerste plaats om een andere houding van docenten zelf. Een docent die zich gekrenkt voelt wanneer een leerling een kritische vraag stelt die mogelijk zijn autoriteit bevraagt, leert leerlingen impliciet dat autoriteit en de *status quo* nooit ter discussie mogen worden gesteld. Een docent die openstaat voor tegenspraak, gemaakte keuzes helder kan beargumenteren en leerlingen serieus neemt, laat zien dat kritisch denken geen bedreiging is, maar een noodzakelijke vaardigheid.

Het cultiveren van liberale vaardigheden vraagt niet om minder gezag, maar om inhoudelijk sterk gezag. Gezag dat niet gebaseerd is op volgzzaamheid, maar op argumentatie. Een docent die bereid is zijn eigen standpunten te verdedigen en te bevragen, vormt niet alleen betere leerlingen, maar ook betere burgers.

Kortom, burgerschap ontstaat in klaslokalen waar ruimte is voor twijfel, discussie en tegenspraak. Een liberale democratie vraagt niet om volgzame burgers, maar om kritische burgers. Dat begint bij docenten die durven zeggen: ik duld wél tegenspraak.

Emma van Heeswijk, MSc Politieke Theorie (Radboud Universiteit), is eerstegraads stagiaire voor docent maatschappijleer/maatschappijwetenschappen.

Liberalisme met een snufje Weber¹

Dit artikel is een gestileerde versie van de afscheidsrede van een lid van het Curatorium oftewel het bestuur van de TeldersStichting. Gevraagd om ‘een korte voordracht over het liberalisme’ bespreek ik waarom zo iets geen zin lijkt te hebben, waarom het toch zin heeft en waarom de TeldersStichting bestaat.

door Marcel Wissenburg

Bij wijze van afscheid van het Curatorium van de TeldersStichting vroeg de voorzitter mij om ‘een korte voordracht over het liberalisme’ te geven. Dat is alsof je om een drie minuten versie van Pink Floyd’s *Echoes* vraagt, of een half uurtje “the best of Benjamin Britten’s *War Requiem*”. Heiligschennis! Ik neem de uitdaging in zekere zin aan – ik stel mezelf eerst de vraag: heeft zo’n be-

schouwing wel zin? “– de predikant die predikt, de filosoof die beleert, en de onderwijzer die...?”

Als ik terugdenk aan mijn 36 jaar als bezoldigd academicus: neen. De vraag zou eerder zijn, zoals een goed onderwijzer betaamt, hoe je mensen prikkelt om de wereld kritisch te bevragen. Zo ook over wat het liberalisme wel en niet is. Ik ben in die tijd tijdens mijn werk aan de Radboud Universiteit en binnen de TeldersStichting talloze schijnbaar onuitroeibare misverstanden tegengekomen die ik, en met

“Dan is er de populariteit van het onderscheid tussen positieve en negatieve vrijheid, een onderscheid dat als helder en eenduidig wordt gepresenteerd. Onzin.”

mij talloze anderen, vergeefs heb, respectievelijk hebben, geprobeerd uit de wereld te helpen:

Er is, om zomaar ergens te beginnen, de mythe dat de Vrede van Münster (1648) het eerste verdrag was waarin staten werden erkend. Onzin.² Wie die verdragen (het zijn er meerdere) zorgvuldig leest zal zien dat het nog steeds klassieke overeenkomsten zijn tussen representanten van feodale entiteiten, inclusief de Roomse hiërarchie.

Er is de mythe dat het ‘oer’liberalisme laissez-faire economie verdedigde – in tegendeel, het waarschuwde juist voor de uitwassen ervan, voor extreme ongelijkheid³ – een standaardwaarschuwing in de politieke filosofie sinds Aristoteles, een die collega curator Martin van Hees en ik ook regelmatig herhalen.⁴

Er is de mythe dat de links-rechts deling in de politiek iets te maken zou hebben met de zetelverdeling in het parlement aan het begin van de Franse Revolutie. Mijn verre voorganger in Nijmegen, Leo Schlichting (1898–1968), de nestor van de Nederlandse politicologie,⁵ rekende daar

al in zijn tweede inaugurele rede in 1953 mee af.⁶ *Hörte jemand ihm zu?*⁷

Dan is er de populariteit van het onderscheid tussen positieve en negatieve vrijheid, een onderscheid dat als helder en eenduidig wordt gepresenteerd. Onzin. Er zijn betere alternatieven, zoals formele versus effectieve vrijheid, of, iets waar Martin van Hees en ik nog ooit samen over hebben geschreven,⁸ keuzevrijheid versus de waarde van vrijheid.⁹

En recent zag ik het nog gebeuren in het *Liberaal Kompas*:¹⁰ de gelijkstelling van twee begrippen uit het prachtige werk van Max Weber, *Gesinnungs-* en *Verantwortungsethik*,¹¹ met plichtethiek alias deontologie respectievelijk gevolgenethiek alias consequentialisme.¹² Een gevaarlijke verwarring: verwerping van deontologie als onpraktisch dogmatisme slaat de bodem weg onder een liberalisme dat voor rechten in het algemeen en mensenrechten in het bijzonder opkomt. Overigens is het ook een misverstand dat Weber *Gesinnungsethik* verwerpt en *Verantwortungsethik* enig zaligmakend noemt. Hij eindigt zijn *Politik als Beruf* (1919) met de conclusie dat een goed politicus beide nodig heeft en ze moet weten te combineren.

Marcel Wissenburg | Foto: Dick van Aalst

Kortom... *Sisyphus, all over again*.
Waarom zou een kritische beschouwende blik op het denken over politiek, over liberalisme, dan toch zin kunnen hebben? *Hört jemand uns zu?*

Wel, mij lijken er twee mogelijke gronden te zijn om toch te blijven dwarsdenken en weerspreken: ten eerste als een partij, een land, een beleidsterrein nieuwe ideeën nodig heeft en daarom *vraagt*; ten tweede als erom *zou moeten worden gevraagd*. In het eerste geval kun je de reddende engel proberen te spelen, al leert de geschiedenis dat voorlopers uiteindelijk meestal worden geofferd, en boodschappers worden onthoofd. In het tweede geval word je als een luis in de pels of erger gezien – met hetzelfde resultaat.

Waarom is het toch zo moeilijk gehoord te worden? Daarvoor haal ik Max Weber nog een keer uit de kast, een (OK, linksige) liberaal voor wie ik in de loop van inmiddels 49 jaar bewust filosoferen meer en meer respect heb gekregen. Hij onderscheidde ooit doelrationaliteit en waarderationaliteit.¹³ Ietwat kort door de bocht samengevat: doelrationaliteit is het zoeken naar de meest efficiënte en effectieve middelen om een gegeven doel te realiseren – het is de rationaliteit van bureaucratie en technocratie. Waarderationaliteit is het kritisch bevragen van die doelen: zijn ze wel nastrevenswaardig? Ofwel, in de taal van Gen Z, wat de fok zijn we aan het doen?¹⁴

Ons liberalisme – dat van de VVD en binnen twee jaar vast ook dat van D66 – wordt naar mijn smaak meer en meer sleets pragmatisme. Zie de laatste verkiezingsprogramma's, zie ook

“We buigen naar de vermeende kiezer en gaan, misschien toch iets te makkelijk, door de knie om het land regeerbaar te houden.”

de eerste ontwerpen van het te vernieuwen *Liberaal Manifest*. We buigen naar de vermeende kiezer en gaan, misschien toch iets te makkelijk, door de knie om het land regeerbaar te houden. Dat is niet alleen op middellange termijn slecht voor onze scores in verkiezingen en voor de partijkas, het is ook slecht voor het land en – wel, misschien een vreemd woord uit mijn mond: het is slecht voor onze ziel.

Andere wetenschappelijke bureaus – ik noem geen namen – worden al heel makkelijk ingezet als propagandamachines voor de hoger opgeleiden. Ze gedragen zich daarmee niet meer als kritische academici, maar volgers van wat de politieke partijtop wil horen. Ze zijn machines die ofwel de excuses verzinnen, de legitimatie, voor wat de partij als onvermijdelijk beleid door de strot wil duwen, of die puur doelrationeel de middelen en methoden formuleren om die doelen te bereiken. De TeldersStichting kan iets anders zijn *omdat* ze liberaal is: vrij en onvervaard doorvragen, kritisch, waarde-rationeel.

Want dat is uiteindelijk de ziel van een academische onderwijzer: het kritisch ondervragen wat we voor waar aannemen, niet gedachteloos legitimeren wat ze willen horen, maar vrij en op eigen waarde gebaseerd, een onafhankelijke positie innemen, en tegengewicht bieden wanneer de bestuurders van het land in de fuik van doelrationaliteit lijken vast te zitten. Juist het liberalisme staat uiteindelijk voor deze waarde: voor het bevragen, bevechten en beslechten van ieder taboe.

Bien étonnées de se trouver ensemble, wij liberalen en Henriette Roland Holst – voor ons is dit de enige mantra die we mogen omarmen: Sterft, gij oude vormen en gedachten!¹⁵

“Juist het liberalisme staat uiteindelijk voor deze waarde: voor het bevragen, bevechten en beslechten van ieder taboe.”

Het was mij een eer en een genoegen twaalf jaar lang in dit Curatorium te mogen samenwerken – we zien elkaar ongetwijfeld nog in andere projecten.

Marcel Wissenburg is hoogleraar Politieke Theorie en hoogleraar Filosofie van de Politicologie aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, oud-lid van het Curatorium van de TeldersStichting en oud-hoofdredacteur van *Liberaal Reflecties*.

1. Uitwerking van een korte voordracht gehouden op 22 januari 2026, op uitdrukkelijk verzoek van enkele leden van het Curatorium voorzien van zoveel mogelijk voetnoten om het geleerde karakter te benadrukken.
2. M. Wissenburg, *Political Pluralism and the State: Beyond Sovereignty*. London: Routledge (Routledge Innovations in Political Theory), 2008. Onafhankelijk hiervan werd dezelfde mythe ook ontmaskerd in R.H. Lieshout, M.L.L. Segers en A.M. van der Vleuten, “De Gaulle, Moravcsik, and The Choice for Europe: Soft Sources, Weak Evidence”, *Journal of Cold War Studies* 2004 (6:4) pp. 89–139. Het helpt natuurlijk ook niet dat allerlei AI (Artificiële Intelligentie) vrolijk blijft beweren (omdat het weerspraak niet kan onderscheiden van weerlegging) dat in het bijzonder Spanje in een van de verdragen van Münster de “soevereiniteit” van Nederland als “onafhankelijke staat” erkende. Geen van die woorden komt in de verdragen voor.
3. M. Wissenburg, *Imperfection and Impartiality: A Liberal Theory of Social Justice*. London: UCL Press, 1999.
4. Zie o.a. M. van Hees en M. Wissenburg, “Inleiding: gelijkheid voor liberalen”, in F.

- de Beaufort, P. van Schie and M. Wissenburg (red.), *Verskil moet er zijn: Liberale perspectieven op ongelijkheid*, Antwerpen & 's-Hertogenbosch: Gompel & Svacina 2021, pp. 7–30.
5. H. Daalder, “Bij de dood van Prof. Mr. L. G. A. Schlichting”, *Acta Politica* 1968/1969 (4:1), pp. 3–4.
 6. L.G.A. Schlichting, *Rechts en links in de politiek*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de wetenschap der politiek aan de R.K. Universiteit te Nijmegen, 20 november 1953, <https://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/203852>. De korte samenvatting: de oorsprong van links en rechts is gewoon een raadsel. Er is in elk geval geen enkel bewijs dat de leden van enig Frans parlement tijdens de Revolutiejaren 1789–1799 zich ooit naar ideologie aan de linker- en rechterzijde van een zaal groepeerden – hooguit zaten de gematigden enige tijd onderaan en de radicalen (Montagnards) bovenaan. Maar de mythe tiert welig voort. Zie bij voorbeeld de Thinkfluencer op Instagram: <https://www.instagram.com/reel/DJqXlzlzrg/>; Cliphanger op Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=xfEZ-jblgYh8>; en gruwelijk genoeg zelfs hier: NPO Kennis bij NPO: <https://npokennis.nl/story/290/wat-is-politiek-links-en-rechts>. Uiteraard reproduceert elke vorm van AI deze onzin klakkeloos.
 7. De jonge lezertjes herkennen hierin natuurlijk Friedrich Nietzsches gedicht *An der Brücke stand*, eindigend met “hörte jemand ihr zu?” F.W. Nietzsche, *Ecce Homo: Wie man wird, was man ist*, Berlin: Holzinger 2013.
 8. M. van Hees & M. Wissenburg, “Freedom and Opportunity”, *Political Studies*, 1999/47/1, pp. 67–82.
 9. In een nog ongepubliceerd manuscript “The Distinction between Negative and Positive Freedom: a Rehabilitation” pleit Martin van Hees voor een herwaardering van het begrip positieve vrijheid (en daarmee van de dichotomie positieve/negatieve vrijheid) – maar mij lijkt zijn interpretatie van positieve vrijheid vooralsnog, op belangrijke details na, een variant op effectieve vrijheid. Wij zetten het debat voort. Over formele en effectieve vrijheid als alternatieven, zie G.C. MacCallum, “Negative and Positive Freedom”, *Philosophical Review* 1967 (76) pp. 312–34.
 10. H. Mojet, “Koers Houden”, *Liberaal Kompas* 2025 (66/3), pp. 3–4.
 11. Max Weber, *Politik als Beruf*, Ditzingen: Reclam, 1992 (oorspronkelijk 1919).
 12. Voor een ‘quick and dirty’ introductie op de fundamenteën van deze ethische scholen, zie Arno Korsten, *Perspectieven op ethiek: Gidsen naar het goede*, <https://www.arnokorsten.nl/PDF/Bestuurskunde/Perspectieven%20op%20ethiek.pdf>
 13. Nogmaals: Weber, *Politik als Beruf*. Onleesbaar en tegelijk onmisbaar.
 14. Als verwante begrippen of zelfs als synoniemen, vermoedelijk niet aan te treffen in het dorre vocabularium van de jeugd van tegenwoordig, worden kritische en reflectieve rationaliteit nogal eens gebruikt.
 15. Henriëtte Roland Holst (1869–1952) schreef in 1899 in vrije vertaling de Nederlandse versie van de Internationale. Het origineel van Eugène Pottier (1871) is banaal en ordinair: “Du passé faisons table rase”.

Tegen nieuwe standen

Wat Thorbecke ons kan leren over vrijheid in het onderwijs

De niveaus mavo, havo en vwo zijn ooit bedacht als praktische onderwijsindeling, maar worden door leerlingen steeds vaker ervaren als labels die hun intelligentie en waarde bepalen.

door Daphne Lodder

Het Nederlandse onderwijssysteem spreekt in niveaus: mavo, havo, vwo. Het zijn organisatorische categorieën, schooltypen, ooit bedoeld om verschillen in leerstof of tempo overzichtelijk te maken. In de praktijk echter zijn deze categorieën uitgegroeid tot identiteiten. “Natuurlijk zijn we niet slim, wij zitten op de mavo, we zijn dom”, aldus een leerling die mij fronsend aankeek, twijfelend of ik als docent

wel zo slim was door de suggestie te wekken dat ik een klas voor slimme kinderen voor mij had. Wat ooit als functionele differentiatie begon, dreigt een nieuwe vorm van sociale rangorde te worden.

Dat is precies een ontwikkeling waartegen het negentiende-eeuwse liberalisme zich keerde. Wanneer Johan Rudolph Thorbecke voorbijkomt, denken we vooral aan de grondwet van 1848. Minder bekend is zijn Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863, waarmee de hogereburgerschool (hbs) in het leven werd geroepen. Ook daar organiseerde Thorbecke

differentiatie. Hij bracht structuur aan in een versnipperd onderwijs-systeem en maakte onderscheid tussen verschillende vormen van voortgezet onderwijs. Het gymnasium liet hij ongemoeid: dit bleef verbonden aan de universiteit en gericht op wetenschappelijke vorming. De hbs daarentegen moest voorzien in de behoeften van de moderne, ‘nijvere’ maatschappij.

Onderwijshistorici hebben deze ordening vaak als hiërarchisch geïnterpreteerd.¹ Zij wijzen op Thorbeckes aansluiting bij het Duitse Bildungsideaal, waarin brede, harmonieuze vorming centraal stond. Het gymnasium gold als drager van deze intellectuele traditie; de hbs werd gezien als praktischer en daarmee impliciet lager. In die lezing legitimeerde de wet een scheiding tussen een geestelijke elite en een praktisch geschoolde burgerij.

Op het eerste gezicht is die interpretatie begrijpelijk. Thorbecke hield het gymnasium buiten de wet omdat hij wetenschappelijke vorming als een eigen traditie zag. Maar wie zijn politieke denken breder beziet, ziet een ander uitgangspunt. Thorbeckes liberalisme werd gekenmerkt door een principiële afwijzing van erfelijke privileges.² Een maatschappelijke positie mocht niet door geboorte

“Een maatschappelijke positie mocht niet door geboorte worden bepaald. Bekwaamheid was het juiste selectiecriterium, niet stand.”

worden bepaald. Bekwaamheid was het juiste selectiecriterium, niet stand. Dat uitgangspunt maakte publieke functies in beginsel voor iedereen toegankelijk.

Het onderscheid tussen gymnasium en hbs was in zijn ogen dan ook geen waardering van mensen, maar een ordening van maatschappelijke taken. Wetenschappelijke vorming en maatschappelijke toepassing dienden verschillende doelen, maar waren beide noodzakelijk. Differentiatie moest talent in uiteenlopende richtingen ontwikkelen, niet mensen in een rangorde plaatsen. Wanneer differentiatie verandert in waardering van personen in plaats van waardering van taken, verschuift haar betekenis fundamenteel.

Precies daar wordt de negentiende-eeuwse discussie actueel. In ons huidige onderwijssysteem duiden niveaus niet langer alleen leerstof of tempo aan, maar functioneren zij als identiteitslabels. Wie in een bepaald schooltype instroomt, krijgt een totaalbeeld mee dat verwachtingen, zelfbeeld en sociale omgeving beïnvloedt. Doorstroom is formeel mogelijk, maar in de praktijk complex. Scholen waken over slagingspercentages, ouders sturen strategisch en leerlingen internaliseren verwachtingen.

Dat effect wordt versterkt door zittenblijven. Wie een jaar moet overdoen, krijgt het signaal ‘achter te lopen’. Onderzoek laat zien dat de cognitieve winst vaak tijdelijk is en op langere termijn kan omslaan in negatieve effecten.³ Ook sociaal zijn de gevolgen zichtbaar: zittenblijvers hebben gemiddeld minder vriendschappen en het stigma bemoeilijkt het aangaan van nieuwe relaties.⁴ Wat bedoeld is als correctie, kan uitpakken als een aantasting van zelfvertrouwen en motivatie.

Thorbecke organiseerde differentiatie als tegenwerping van een standenmaatschappij. Als differentiatie vandaag nieuwe sociale lagen produceert, moeten we zijn principe consequenter toepassen. Hoe zou dat eruit kunnen zien?

In plaats van vaste schooltypes kunnen we denken in modules. De bestaande vakken – taal, wiskunde, natuur & techniek, mens & maatschappij – blijven bestaan, maar worden opgebouwd uit afzonderlijke modules die leerlingen in eigen tempo doorlopen. Differentiatie vindt dan plaats binnen vakken, niet via een algemeen label als mavo, havo of vwo. Leerlingen ontwikkelen zich per leergebied

op basis van beheersing. Wie sneller gaat, verdiept of verbreedt; wie meer tijd nodig heeft, krijgt die binnen dat vak zonder dat de gehele schoolloopbaan wordt stilgezet. Versneling en vertraging vinden plaats per leergebied, niet per leerjaar. Zitten-blijven verliest daarmee grotendeels zijn functie.

Niveau wordt gekoppeld aan inhoud en voortgang, niet aan identiteit. Een leerling is niet langer ‘een havist,’ maar iemand met een eigen profiel van afgeronde modules. Verschillen blijven bestaan, maar worden niet institutioneel vastgezet in hiërarchische schooltypes. Ook diplomering kan daarop aansluiten: niet één algemeen label, maar een profiel van behaalde modules vormt de basis voor toelating tot vervolgonderwijs.

Dit is geen pleidooi voor nivellering en evenmin een terugkeer naar de middenschool zoals die in de jaren zeventig werd bepleit. Volgens het idee van de middenschool volgden leerlingen langer gezamenlijk onderwijs voordat selectie plaatsvond. In plaats van uitgestelde selectie, blijven verschillen in talent en tempo blijven zichtbaar, misschien zelfs scherper dan in het huidige systeem het geval is. Het verschil is dat zij niet langer samenvallen met vaste sociale categorieën. Differentiatie wordt inhoudelijk georganiseerd, niet hiërarchisch verankerd.

Dit lijkt een technische herinrichting, maar het is fundamenteel. Het erkent dat talent pluriform is en voorkomt dat een vroege inschatting een volledige schoolloopbaan be-

“Niveau wordt gekoppeld aan inhoud en voortgang, niet aan identiteit.”

paalt. Het maakt versnelling mogelijk zonder schoolwissel en voorkomt dat zwakte in één vak het algemene zelfbeeld domineert. Onderwijstheorieën benadrukken bovendien dat motivatie groeit wanneer leerlingen autonomie ervaren, vooruitgang zien en zich competent voelen.⁵ Door ontwikkeling per module zichtbaar te maken en succes niet te koppelen aan een vast schoollabel, versterkt dit systeem het geloof in eigen kunnen.

Belangrijk is wel dat een dergelijke herordening niet uitsluitend door scholen kan worden gerealiseerd. In een land met onderwijsvrijheid ligt de pedagogische invulling bij scholen, maar de structuur van schooltypes en diplomering wordt wettelijk vastgelegd. Wie hiërarchische labels wil heroverwegen, zal ook het stelsel moeten durven herzien. Dat vraagt geen centralistische aansturing van het klaslokaal, maar een politieke keuze over de inrichting van het systeem.

Vrijheid in het onderwijs betekent immers niet alleen vrijheid van richting of inrichting. Zij betekent ook de vrijheid om niet vroegtijdig vastgelegd te worden in een categorie die het verdere pad bepaalt. Thorbeckes erfenis is geen monument om te bewonderen, maar een beginsel om toe te passen. De vraag is niet of wij moeten differentiëren. De vraag is of wij verschillen zo organiseren dat zij ontwikkeling mogelijk maken, of dat zij ongemerkt nieuwe grenzen trekken.

Daphne Lodder is docent economie op een middelbare school in Den Haag en studeert geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Momenteel is ze kandidaat raadslid voor de Haagse VVD.

1. P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen: Van Gorcum, 1987), 179.

2. Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Amsterdam: Prometheus, 2018), 599.

3. Ron Diris, *Don't Hold Back? The Effect of Grade Retention on Student Achievement*, *Economics of Education Review* 59 (2017): 215–232.

4. Timo van Canegem, Mieke van Houtte, en Jannick Demanet, Blijven we zitten met zittenblijven? Een onderzoek naar de psychosociale en gedragsmatige gevolgen van zittenblijven in het secundair onderwijs? *WELWIJS* (Leuven) 35, nr. 1 (2024): 20–23.

5. Albert Bandura, *Self-Efficacy: The Exercise of Control* (New York: W.H. Freeman and Company, 1997).

Basisschool van de toekomst

Goed onderwijs is essentieel voor het liberale ideaal van zelfstandige en betrokken burgers, maar staat onder grote druk. Tijdens het symposium 'Basisonderwijs van de toekomst' spraken experts over vernieuwing van het onderwijs vanaf de basis.

door Karel Wijdeveld

Op vrijdag 6 maart organiseerden de TeldersStichting en het Thematisch Netwerk Onderwijs VVD het symposium 'Basisschool van de toekomst' in het Nationaal Onderwijsmuseum in Dordrecht. Het symposium bracht experts, schoolleiders, onderzoekers en geïnteresseerde deelnemers samen om te praten over de toekomst van het basisonderwijs in Nederland. Het uit-

gangspunt was duidelijk: onderwijs is van groot belang voor de ontwikkeling van zelfstandige, verantwoordelijke en betrokken burgers, en het is essentieel om dit onderwerp breed onder de aandacht van liberalen te brengen.

Onderwijs biedt kinderen de mogelijkheid hun talenten te ontdekken, hun eigen keuzes te maken en zo hun vrijheid optimaal te benutten. Tegelijkertijd staat het onderwijs onder druk: de kwaliteit staat onder spanning, maatschappelijke veranderingen, digitalisering en personeelstekorten

vragen om een hernieuwde focus. We zien nu bijvoorbeeld al een daling in het IQ van kinderen vanwege digitalisering. Het symposium koos er daarom voor om letterlijk bij de basis te beginnen, door te kijken naar het primaire onderwijs en de ontwikkeling van kinderen zelf.

De keuze voor het Nationaal Onderwijsmuseum was bewust. De locatie bood een inspirerende, passende en prettige omgeving voor een inhoudelijk diepgaand gesprek. Samen met deskundige sprekers en betrokken deelnemers vormde dit de juiste ingrediënten om het complexe thema van onderwijsvernieuwing constructief te bespreken. Het symposium leverde inzichten en aanbevelingen op die van groot belang zijn voor het op de agenda zetten van onderwijsvernieuwing en voor het zetten van eerste concrete stappen in dit proces.

Liberalisme en onderwijs

Het inhoudelijke deel van het symposium begon met een voordracht door Ewald van Vliet, voorzitter van het College van Bestuur van ROC Mondriaan en voormalig gemeenteraadslid en wethouder namens de VVD. Van Vliet legde uit waarom onderwijs vanuit een liberaal perspectief van essentieel belang is.

Het kernpunt van het liberalisme is individuele vrijheid. Onderwijs kan die vrijheid ondersteunen door

“We zien nu al een daling in het gemiddelde IQ van kinderen vanwege digitalisering.”

kinderen de ruimte te geven hun eigen talenten te ontwikkelen. Voor liberalen is het van groot belang dat iedereen gelijke kansen krijgt. Dit uitgangspunt van kansengelijkheid betekent dat kinderen van jongs af aan de mogelijkheid hebben om zich volledig te ontplooiën.

Naast kansengelijkheid zijn er andere belangrijke principes: resultaatsverantwoordelijkheid, het ontwikkelen van talenten en de vrijheid van leraren om hun vak professioneel in te vullen. Deze uitgangspunten staan echter onder druk door drie grote ontwikkelingen: de afname van basisvaardigheden, de snelle opkomst van digitalisering en AI, en het personeelstekort in het onderwijs. Volgens Van Vliet vraagt dit om een hernieuwde focus op het basisonderwijs.

Basisvaardigheden en burgerschap

Een belangrijk aandachtspunt is het versterken van de basisvaardigheden. Dat gaat niet alleen over lezen, schrijven en rekenen, maar ook over burgerschapsvaardigheden. Kinderen moeten leren samenleven op basis van vrijheid, verantwoordelijkheid en verdraagzaamheid. Het negeren van deze vaardigheden kan leiden tot maatschappelijke instabiliteit in de toekomst.

Om dit goed te realiseren, moeten scholen gebruik maken van bewezen onderwijsconcepten. Scholen hebben de vrijheid een methode te kiezen die bij hen past, maar mogen geen onbewezen pedagogische inzichten volgen. Zo wordt een solide basis gelegd waarop kinderen verder kunnen ontwikkelen.

Personeel en professionaliteit

Goed onderwijs staat of valt met kwalitatief hoogwaardig personeel. Het vak van docent moet aantrekkelijk worden gemaakt, zodat talent behouden blijft en nieuwe leraren worden aangetrokken. Leraren moeten meer autonomie krijgen om hun lessen op een eigen, verantwoorde manier vorm te geven. Tegelijkertijd zijn verbeterde lerarenopleidingen en sterke schoolorganisaties nodig om sturing en ondersteuning te bieden. Zo kunnen kinderen optimaal leren en hun talenten ontwikkelen.

Lerende kinderen

De tweede spreker, Martijn Meeter, hoogleraar Onderwijs-

wetenschappen en opleidingsdirecteur van de Universitaire Lerarenopleidingen aan de Vrije Universiteit Amsterdam, ging in op de lerende vermogens van kinderen en hoe die gestimuleerd kunnen worden.

Herhaling en training zijn belangrijk, maar kinderen leren het meest effectief wanneer ze interesse hebben in het onderwerp. Dit verhoogt de motivatie om te oefenen en te leren, waardoor hun ontwikkelingscurve sneller stijgt.

Drie factoren zijn cruciaal voor intrinsieke motivatie: autonomie, relatie en competentie. Autonomie betekent dat kinderen zelf overtuigd zijn van hun interesse en zich daarin willen ontwikkelen. Relatie verwijst naar de band met de docent, die kan motiveren en begeleiden. Competentie betekent dat kinderen het gevoel hebben dat ze iets kunnen bereiken. Ontbreekt een van deze elementen, dan neemt de motivatie snel af.

“Drie factoren zijn cruciaal voor intrinsieke motivatie: autonomie, relatie en competentie.”

Docenten en ouders hebben een actieve rol in het begeleiden van kinderen. Ze moeten interesses omarmen, persoonlijke feedback geven en negatieve invloeden, zoals overmatig gebruik van social media dat taal-, spreek- en omgangsvaardigheden kan beperken, zoveel mogelijk beperken.

Digitaliteit en serendipiteit

De derde spreker, Marga Sikkema-de Jong, hoogleraar Onderwijs en Opvoeding in een Digitale Wereld aan de Universiteit Leiden, richtte zich op de pedagogische effecten van digitaliteit. Digitale technologieën maken onderdeel uit van de omgeving waarin kinderen opgroeien. Ze beïnvloeden direct de proximale processen: de langdurige, wederkerige en herhaalde interacties tussen kinderen en hun omgeving. Deze processen zijn cruciaal voor hun ontwikkeling.

Digitale technologieën zijn daarbij niet langer slechts hulpmiddelen, maar maken deel uit van het bredere ecosysteem waarin kinderen opgroeien. Data, sociale netwerken en automatisering vormen samen een digitale leefwereld die de manier waarop kinderen leren, communiceren en relaties aangaan direct beïnvloedt.

Digitalisering kan deze processen verstoren. Het kan leiden tot kortere aandachtsspanne, minder stabiele persoonlijke relaties en verminderde feedback van volwassenen. Onderwijs, dat van nature relationeel is, wordt hierdoor beïnvloed. Het simpelweg weghalen van smartphones uit het klaslokaal is niet toereikend genoeg; kinderen dragen digitaliteit altijd bij zich. Technologie moet verantwoord en doordacht worden ingezet, en er moet ruimte blijven voor serendipiteit—onverwachte en persoonlijke ervaringen die niet in algoritmes te vatten zijn.

Zelfinitiatief in onderwijsverandering

Na de pauze sprak Frank Cornelissen, hoogleraar Innovatie in het Onderwijs aan de Universiteit van Amsterdam. Hij benadrukte dat onderwijsvernieuwing vanuit scholen zelf moet komen en niet alleen van beleid van buitenaf afhankelijk mag zijn.

“Door voortdurend digitaal gebruik neemt de geheugenfunctie af en daalt het vermogen om zelfstandig keuzes te maken.”

Onderwijsverandering verloopt in fasen: een voorontwikkelingsfase, een kantelperiode en een doorontwikkelingsfase. De kantelperiode is het moment waarop een sluimerende crisis plotseling zichtbaar wordt en verandering kan plaatsvinden. Scholen die afwachten, missen deze kans. Veel scholen lijden aan ‘aan-geleerde hulpeloosheid;’ eerdere initiatieven zijn niet gehonoreerd, waardoor passiviteit is ontstaan. Cornelissen pleit voor moed en visie, zodat scholen zelf initiatief nemen, experimenteren en veranderen.

De rol van de schoolleider

Frank Koelen, cao-onderhandelaar en hoofd bedrijfsvoering bij de Academie van Vakvereniging Schoolleiders, sprak over de rol van de schoolleider. Een goede schoolleider moet zowel strateeg als spin in het web zijn. Als strateeg moet de schoolleider inzicht hebben in de omgeving van de school, de cultuur bewaken en de koers uitzetten. Als spin in het web moet de schoolleider maatschappelijk betrokken zijn, partnerschappen vormen en maatwerk mogelijk maken. Zo kan een schoolleider een aantrekkelijke leer- en werkomgeving creëren, personeel beter en langer aan de school binden en de school beter laten aansluiten bij de behoeften van leerlingen en de gemeenschap.

Martijn Meeter

Sterk leiderschap kan er bovendien voor zorgen dat een school een aantrekkelijke werkplek wordt. Dat maakt het makkelijker om personeel te behouden en nieuwe docenten aan te trekken, wat in tijden van lerarentekorten van groot belang is.

Neurologische implicaties van digitalisering

Het slotwoord was van Ronald Siecker, arts en neurobioloog. Siecker benadrukte dat het onderwijs momenteel nog te weinig rekening houdt met inzichten uit de neurowetenschap over de ontwikkeling van het jonge brein. Zonder bewuste begeleiding kan digitalisering daardoor een onevenredig grote invloed krijgen op de ontwikkeling van cognitieve en sociale vaardigheden.

Hij wees erop dat het menselijk brein zeer plastisch is: het past zich voortdurend aan de omgeving aan. Dat betekent dat intensief gebruik van digitale technologie niet alleen gedrag beïnvloedt, maar ook daadwerkelijk de structuur en ontwikkeling van het brein kan veranderen. Deze veranderingen zijn ook zichtbaar op hersenscans. Juist daarom

is het volgens Siecker belangrijk dat volwassenen actief richting geven aan de leeromgeving van kinderen.

Door voortdurend digitaal gebruik neemt de geheugenfunctie af en daalt het vermogen om zelfstandig keuzes te maken. Volgens Siecker hangt dit samen met het feit dat jongeren steeds vaker vertrouwen op digitale hulpmiddelen om informatie op te zoeken. Doordat antwoorden altijd direct beschikbaar zijn, wordt het geheugen minder actief getraind. Daarmee bestaat het risico dat kinderen minder oefenen met het zelfstandig verwerken, onthouden en afwegen van informatie. Ook de spiegelneuronen, cruciaal voor empathie en sociale vaardigheden, worden minder gestimuleerd.

Het gaat volgens hem niet alleen om het beperken van schermgebruik in het klaslokaal. Digitalisering is inmiddels zo verweven met het dagelijks leven van kinderen dat scholen vooral moeten leren hoe technologie bewust en pedagogisch verantwoord kan worden ingezet.

Het is daarom essentieel dat scholen technologie gebruiken op een manier die het brein ondersteunt, vaardigheden ontwikkelt en afhankelijkheid voorkomt. Alleen zo kan het basisonderwijs bijdragen aan zelfstandige, empathische en kritische burgers.

Conclusie

Het symposium maakte duidelijk dat het basisonderwijs urgentie heeft voor vernieuwing. De uitdagingen zijn groot: basisvaardigheden, digitalisering, lerarentekort, motivatie

“Het is daarom essentieel dat scholen technologie gebruiken op een manier die het brein ondersteunt, vaardigheden ontwikkelt en afhankelijkheid voorkomt.”

van leerlingen, en neurologische effecten van technologie. Tegelijk bieden deze uitdagingen kansen: talenten kunnen beter worden benut, empathische en ethische vermogens kunnen worden versterkt en kinderen kunnen beter voorbereid worden op een complexe, digitale samenleving.

De sleutel ligt bij zelf initiatief van scholen, sterk leiderschap en bewuste inzet van technologie. Met moed, visie en aandacht voor persoonlijke ontwikkeling en digitale vaardigheden kan het basisonderwijs van de toekomst vorm krijgen. Het symposium liet zien dat de mogelijkheden er liggen; het is nu aan scholen, docenten, schoolleiders en beleidsmakers om deze kansen daadwerkelijk te benutten.

Mocht u zelf nog vernieuwende ideeën hebben over onderwijs, schrijf het op als artikel of column en stuur het naar redactie@liberaalkompas.nl.

Karel Wijdeveld is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

Symposium 'Basisschool van de toekomst'. V.l.n.r.: Marga Sikkema-De Jong, Ronald Siecker, Frank Cornelissen en Frank Koelen

Liberalisme in Syrië

Ahrars visie en een gedeelde Europese verantwoordelijkheid

Iets meer dan een jaar na de val van het Assad-regime bevindt Syrië zich op een kwetsbaar kruispunt. Welke soort politieke orde zal er ontstaan?

Syrische president Ahmad Al-Sharaa in militair uniform tijdens de eerste verjaardag van de val van het Assad-regime, december 2025 | Mohammad Bash

door Rafif Jouejati
vertaald door de redactie

Na 14 jaar oorlog en meer dan vijf decennia van autoritair bestuur beginnen Syriërs voorzichtig een toekomst te verbeelden die is gebaseerd op vrijheid, waardigheid en een verantwoordingsplichtige overheid. Iets meer dan een jaar na de val van het Assad-regime bevindt Syrië zich op een kwetsbaar kruispunt. De vraag is niet of er verandering heeft plaatsgevonden, maar

welke soort politieke orde zal ontstaan — en of die nieuwe vormen van uitsluiting zal bevatten of ruimte zal creëren voor echte democratische vernieuwing.

Recente ontwikkelingen — waaronder de geleidelijke versoepeling van Europese en Amerikaanse sancties, Syrië's hernieuwde betrokkenheid bij internationale instellingen en nieuwe veiligheidsafspraken om ISIS te bestrijden — hebben opnieuw politieke en economische ruimte geopend. Fragiele staakt-het-vurens tussen de Syrische Democrati-

sche Strijdkrachten (SDF) en de interim-regering bieden, hoewel alles behalve gegarandeerd, aanleiding tot voorzichtige hoop. Nu Syrië begint aan het lange proces van verzoening, hereniging en wederopbouw, moeten liberale stemmen vroegtijdig aanwezig zijn om de overheid ter verantwoording te roepen, voordat nieuwe machtsstructuren verharderen.

Het politieke landschap

Het liberalisme in Syrië blijft een opkomende en betwiste stroming. Decennialang gecentraliseerd autoritarisme, gevolgd door de dominantie van islamistische en gemilitariseerde actoren binnen oppositiestructuren, heeft een pluralistische politieke cultuur ernstig beperkt. De huidige overgangsautoriteiten geven signalen van enige openheid voor hervormingen, maar de realiteit is dat de macht sterk geconcentreerd blijft en islamistische netwerken aanzienlijke invloed behouden. De politieke vertegenwoordiging van vrouwen is pijnlijk laag, terwijl wij meer dan 50 procent van de bevolking uitmaken. Burgerlijke vrijheden worden ongelijkmatig beschermd.

Maar het publieke sentiment verschuift. Enquêtes, betrokkenheid op gemeenschapsniveau en activiteit op sociale media wijzen op een groeiende vraag naar stabiliteit die

“Nu Syrië begint aan het lange proces van verzoening, hereniging en wederopbouw, moeten liberale stemmen vroegtijdig aanwezig zijn”

verankerd is in rechtvaardigheid, niet in ideologie. Mensen willen basisvoorzieningen. Ze willen banen. Ze willen hun kinderen kunnen voeden. En ze willen dat hun leiders verantwoording afleggen. Na jaren van geweld en corruptie richten Syriërs zich op tastbare resultaten: goed functionerende instellingen die iedereen eerlijk behandelen, bescherming van rechten en voorspelbare regels.

Deze omgeving — pragmatisch, voorzichtig en moe van extremen — creëert ruimte voor een liberaal politiek project dat geworteld is in verantwoordelijkheid en vrijheid.

De transitie van Syrië is niet alleen een regionale kwestie. Het is een testcase voor liberale democratie na de instorting van een autoritair regime — met directe gevolgen voor Europese veiligheid en migratie. Europese liberale partijen en stichtingen bevinden zich in een unieke positie om te helpen waarborgen dat deze transitie leidt tot instellingen die zijn gebaseerd op rechten, pluralisme en verantwoordingsplicht. Steun hoeft niet ideologisch of open-ended te zijn; zij moet doelgericht, technisch en tijdelijk zijn.

Wij hebben behoefte aan training en beleidsmatige ondersteuning, financiering voor burgerschapseducatie, steun voor vrouwelijk leiderschap en platforms voor internationale belangenbehartiging. De inzet is hoog, maar de mogelijkheid evenzeer.

Ahrar: een liberaal alternatief in een overgangsmoment

In deze onzekere momenten vertegenwoordigt Ahrar – De Syrische Liberale Partij een duidelijke, principieel alternatief. Opgericht in 2020 hebben wij consequent gepleit voor liberale democratie, individuele vrijheden, gendergelijkheid en de rechtsstaat als fundamente van een moderne Syrische staat. Dit zijn geen abstracte idealen; het zijn praktische waarborgen tegen de terugkeer van autoritarisme, sektarisme, extremisme en gemilitariseerde politiek.

Nu het internationale systeem Syrië voorzichtig weer verwelkomt, laat het werk van Ahrar zien dat aan het Westen georiënteerde liberale normen kunnen worden gelokaliseerd — niet opgelegd — om gewone Syriërs direct ten goede te komen.

Ahrar heeft bewust geïnvesteerd in internationale geloofwaardigheid, terwijl zij verankerd blijft in Syrische realiteiten. Wij zijn volwaardige leden van het Al Hurriyah Liberal Network (AHLN), Liberal International (LI) en de International Federation of Liberal Youth (IFLRY). Deze affiliaties zijn niet symbolisch: zij bieden toegang tot vergelijkende ervaringen uit post-autoritaire transitie, modellen voor interne partijdemocratie en beleidsinnovatie die is geworteld in liberale waarden. Wij vertalen deze ‘best practices’ in concrete beleidsvoorstellen:

- **Wet op politieke partijen:** pleiten voor gegarandeerde meerpartijdemocratie, transparante financiering en eerlijke toegang tot de media — essentiële beschermingen tegen democratische achteruitgang.
- **Regelgeving voor het maatschappelijk middenveld:** bevorderen van een ondersteunend juridisch kader dat maatschappelijke organisaties in staat stelt vrij te pleiten, burgers te

Rafif Jouejati

“Deze omgeving – pragmatisch, voorzichtig en moe van extremen – creëert ruimte voor een liberaal politiek project dat geworteld is in verantwoordelijkheid en vrijheid.”

vertegenwoordigen en instellingen ter verantwoording te roepen zonder politieke inmenging.

- **Economische hervorming:** ondersteunen van marktliberalisering in combinatie met maatregelen tegen corruptie en stimulansen voor kleine en middelgrote ondernemingen, zodat herstel niet leidt tot nieuwe elitevorming.
- **Onderwijshervorming:** pleiten voor leerplannen die zijn gericht op mensenrechten, kritisch denken en gendergelijkheid — onderwijs is de motor voor de toekomst van een democratische cultuur.

Ahrar erkent dat democratische transitie mislukken wanneer zij zich uitsluitend richten op elitepolitiek. Werkelijke transformatie vereist ook verschuivingen in burgerlijke cultuur, alledaagse praktijken en verwachtingen van macht. Met beperkte middelen maar blijvende inzet — ondersteund door partners zoals het Swedish International Liberal Centre (SILC) — onderneemt Ahrar initiatieven die liberale waarden in het dagelijkse publieke leven brengen:

- **Lokale dialogen:** kleinschalige bijeenkomsten in heel Syrië waar burgers spreken over rechten, bestuur en praktische uitdagingen, en democratische concepten verankeren in geleefde ervaringen.
- **Social mediacampagnes:** mensgerichte verhalen die extremistische narratieven tegengaan en Syriërs zichtbaar maken die pleiten voor inclusie en vreedzame verandering.
- **Vrouwen in de politiek:** actief het systemische uitsluitingsmechanisme uitdagen in een context waarin vrouwen minder dan 10% van de parlementszetels bezetten en slechts één ministerspost bekleden.

“Liberalisme in Syrië is noch naïef, noch geïmporteerd. Het is een noodzakelijke reactie op het falen van zowel dictatuur als extremisme.”

Ahrars vlaggenschip-pilot, *Let's Talk*, belichaamt deze aanpak. Via gestructureerde publieke gesprekken debatteren Syriërs over alledaagse zorgen — werkgelegenheid, onderwijs, vrouwenrechten en basisvoorzieningen — en vertalen zij dialoog naar actie op gemeenschapsniveau. Ondanks het vroege stadium (tot nu toe twee sessies gehouden) heeft de vraag de verwachtingen overtroffen.

Als aanvulling hierop richt *Women Lead Syria* zich op mentorschap en intensieve voorbereiding van vrouwen uit het hele politieke spectrum. In een samenleving waar uitsluiting genormaliseerd is, is het versterken van vrouwen niet alleen een genderkwestie — het is essentieel voor democratische legitimiteit en institutionele veerkracht.

Liberalisme in Syrië is noch naïef, noch geïmporteerd. Het is een noodzakelijke reactie op het falen van zowel dictatuur als extremisme. Met een principieel Europees partnerschap kan Ahrar helpen waarborgen dat het volgende hoofdstuk van Syrië wordt gekenmerkt door een sociaal contract dat is geworteld in vrijheid, gelijkheid en gedeelde verantwoordelijkheid.

Rafif Jouejati is vicevoorzitter van Ahrar en managementconsultant gespecialiseerd in organisatieontwikkeling en institutionele hervorming. Ze is bestuursvoorzitter van Nonviolence International en Baytna en medeoprichter van The Day After. Haar werk toont een blijvende liberale inzet tegen autoritarisme in Syrië via geweldloze organisatie, hervormingen en democratische alternatieven.

“Voor volkenrecht is dit geen tijd”

Op 18 december 2025 vond de adoptie plaats van een cel in het Nationaal Monument Oranjehotel ter herinnering aan professor mr. Benjamin Marius Telders. Professor Larissa van den Herik was gevraagd om een toespraak te geven bij deze gelegenheid.¹ Dit artikel is een bewerking van haar toespraak.

door Larissa van den Herik

Als hoogleraar aan de Universiteit Leiden ben ik de zesde opvolger van professor Telders op de Leidse leerstoel volkenrecht. In dit artikel wil ik met u nadenken over een vraag die ik mijzelf in deze tijd vaak stel en dat is deze vraag: waarom zou ik nog lesgeven over het volkenrecht als het zo met voeten getreden wordt, waarom zou ik nog lesgeven over het volkenrecht als het er niet meer toe lijkt te doen en als

we overgaan naar een nieuwe wereldorde (of wereldwanorde) waarbij het nog maar de vraag is welke rol het recht zal spelen en wat voor recht dat dan zal zijn. Het is daarbij ook nog maar de vraag of de regels die morgen zullen gelden überhaupt nog de naam rechtsregels mogen dragen. Geef ik geen les in het recht van gisteren, net zoals Stefan Zweig aan het begin van de Tweede Wereldoorlog schreef over de wereld van gisteren?² Ik stelde mij die vraag openlijk in een artikel in *Trouw* vorig jaar,³ en een aantal collega's schoten me daarna aan en deelden met me dat ook zij zich die vraag stelden, bijna dagelijks.

“Telders gaf geen Volkenrecht meer; de hoon zou te groot geweest zijn.”

Het zijn tamelijk existentiële vragen voor een hoogleraar volkenrecht. Voor antwoorden ga ik niet terug naar Hugo de Groot, maar naar Ben Telders. Telders was een “moedig, strijdbaar, onverzettelijk” man. Dat zijn de woorden die hem karakteriseren en beschreven staan op de ondertitel van zijn gedenkboek, geredigeerd door Fleur de Beaufort en anderen.⁴ Welke antwoorden krijgen wij als we boeken lezen over en van Telders? En hoe kan hij ons inspireren nu wij leven in een tijd die steeds meer lijkt op de tijd waarin hij leefde?

Een antwoord van Telders, en dit gaat niet het antwoord zijn dat u verwacht. Het is een antwoord dat ik las in een hoofdstuk van Kees Schuyt over Telders en luidt als volgt: “Voor Volkenrecht is dit geen tijd”.⁵ Ik zal u de context van deze woorden geven. Hij schreef dit in een brief aan zijn zus: “ik ben nu veel op stap – mij bemoeiend met allerlei zaken die mij eigenlijk niet aangaan. De colleges zijn weer begonnen, maar ik geef alleen ‘Inleiding’ voor de eerstejaars. ‘Voor Volkenrecht is dit geen tijd’”.

Om de brief goed te begrijpen, is het van belang om ook de datum van de brief te noemen, 29 mei 1940, dus enkele dagen na de aanval van de Duitsers op Nederland en enkele dagen na de bombardementen op Rotterdam. Rond dezelfde tijd had Decaan Cleveringa iets soortgelijks in zijn dagboek geschreven, ook dit lezen wij in het sublieme werk van Kees Schuyt.⁶ Cleveringa schreef dat hij een toespraak had gegeven aan de studenten en aan alle Faculteitsleden op 20 mei en “daarna, daarna

hervatten wij de colleges”, en dan “alleen Telders gaf geen Volkenrecht meer; de hoon zou te groot geweest zijn.” De hoon zou te groot geweest zijn. Die laatste zin trof mij wel.

Hoon – is dat wat je kan en eigenlijk zelfs zou moeten verwachten als je nu nog gelooft en lesgeeft in het volkenrecht? Nederland is op dit moment nog niet in oorlog, of misschien eigenlijk al wel, in een hybride oorlog? Maar Nederland is niet bezet. Dus in die zin is de situatie nu anders dan toen Telders zijn woorden schreef. Toch trof die zin over de mogelijkheid van hoon mij.

Waarom de vraag naar de zin van onderwijs in het volkenrecht voor mij op komt, heeft een andere reden dan bezetting van Nederland. Ik stel mij die vraag omdat het systeem van het internationale recht met een centrale plek voor de Verenigde Naties, en voor internationale instituties zoals het Internationaal Strafhof, zodanig onder druk staat, of misschien moeten we al zeggen dat het wordt afgebroken als we speak. Het Internationaal Strafhof wordt in zijn bestaan bedreigd door sancties vanuit de VS, het 28-punten vredesplan voor Oekraïne was helemaal geen vredesplan en het bevat elementen die strijdig zijn met de fundamenteelste regels van het internationale recht, het 20-punten vredesplan voor Gaza *idem dito, nota bene* gesanctioneerd door de VN Veiligheidsraad, en de lijst met voorbeelden van frontale aanvallen op de internationale rechtsorde zoals wij die kennen wordt iedere dag langer en die voorbeelden, die zijn niet marginaal. Integendeel, ze betreffen welhaast ieder onderdeel van het volkenrecht.

Dus vandaar de vraag: Is dit voor volkenrecht geen tijd? Is het volkenrecht uit de tijd, is het passé? Of is het voor volkenrecht *juist* tijd? In weerwil van de woorden die ik zojuist geciteerd heb, denk ik dat Telders ons leert dat het voor volkenrecht *juist* tijd is. Juist nu, en nu meer dan gisteren. En in feite lezen we dat ook in die brief aan zijn zus waar hij schrijft dat hij zich bemoeit met allerlei zaken die hem eigenlijk niet aangaan, en waar hij schrijft dat hij studenten blijft onderwijzen in het recht in meer brede zin, in het vak Inleiding.

“Is het volkenrecht uit de tijd? Is het passé?”

We lezen het ook in de levensbeschrijving van zijn broer, Carel Telders, waar hij schrijft:

“Beginselloos opportunisme kon Ben mateloos ergeren. Hij weigerde nu eenmaal zich neer te leggen bij iets dat hij onrechtmatig oordeelde. Hij had zich steeds verzet, wanneer hij meende onrechtvaardig behandeld te worden. Zo verzette hij zich ook – en met hoeveel hartstocht – tegen het onrecht, zijn land aangedaan. Hij moest openlijk en zonder zich te verschuilen, van zijn standpunt getuigen, wetende – kunnende weten – dat de bezetter vroeg of laat ook naar hem zijn hand zou uitslaan.”

Telders bleef handelen vanuit rechtsgevoel, hij bleef college geven, hij sprak zich uit en hij verzette zich tegen het onrecht dat zijn land was aangedaan. En hij vergat het volkenrecht niet. Hij vergat het volkenrecht zeker niet. Want het Haagse Land-

oorlogreglement van 1907, en meer specifiek artikel 43 van het Haagse Landoorlogreglement van 1907 was de juridische basis voor de protestrede van Cleveringa van 26 november 1940. In die rede sprak Cleveringa zich uit tegen de Duitse maatregelen om Joodse hoogleraren uit hun functie te ontheffen en tegen het onrechtmatige, illegale karakter van deze maatregelen. En het was Telders die de elementen voor dit deel van de rede had aangedragen. De Nazi-maatregelen waren strijdig met het oorlogsrecht, zo liet Telders zien. Dit wordt heel mooi beschreven door Marten Zwanenburg, hoogleraar militair recht aan de Universiteit van Amsterdam, in zijn hoofdstuk in het gedenkboek van Telders.⁸ Zo schreef Telders ook over het bezettingsrecht in landelijke kranten.⁹

Dus we zien: Telders gaf wel college over het volkenrecht en is dat blijven doen.¹⁰ Telders bood het volkenrechtelijk fundament voor de Cleveringalezing en hij gaf in feite college aan heel Nederland via de krant, en aan de Hoge Raad via zijn brief. Telders gaf college in woord en daad.

Het was tijd voor volkenrecht toen en het is tijd voor volkenrecht nu, en meer dan dat nog: het is tijd voor recht en de rechtsstaat. Juist nu. En Telders zag het volgende heel scherp, namelijk dat het volkenrecht een integraal onderdeel is van het recht en van onze rechtsstaat. Het recht is één geheel, alle rechtsgebieden zijn met elkaar verbonden. Het recht is één geheel, en het kan niet worden losgekoppeld van het begrip rechtsstaat zonder zijn hoedanigheid van recht te verliezen. *Rule of Law* is iets heel anders dan *Rule by Law*. *Rule of Law* gaat over recht, *Rule by Law* niet. En als wij steeds vaker het strafrecht inzetten voor problemen die eigenlijk heel anders opgelost moeten worden dan riskeren we over te stappen van een *Rule of Law*-maatschappij naar een *Rule by Law*-maatschappij. In Nederland moeten wij met elkaar heel goed blijven nadenken over de vraag wat voor soort maatschappij we met elkaar willen hebben en houden.

Het recht kan ook niet worden losgekoppeld van kernwaarden zoals gelijkheid en medemenselijkheid, want ook dan

Larissa van den Herik

“We gaan nu weer een donker decennium tegemoet.”

verliest het recht zijn karakter van recht. En natuurlijk moet het recht onderscheid maken, natuurlijk moet het recht ordenen, natuurlijk moet het recht streng zijn en de orde bewaken. Maar als wij het vermogen verliezen de ander als mens te zien, dan verliezen wij onszelf. En ik denk dat Telders ook dat heel scherp zag.

We gaan nu weer een donker decennium tegemoet, en als het donker is, is het voor de meeste mensen moeilijk te zien. De Verenigde Staten, de belangrijkste sponsor van de internationale rechtsorde na 1945, keert zich af van die rechtsorde en van het idee van recht als zodanig. We worden daarmee teruggeworpen naar een meer primitieve wereld, een wereld van ieder voor zich, een wereld waar kernbeginselen van het recht – zoals het verbod op geweldgebruik, op agressieve oorlog, het verbod op annexatie, en het verbod op aanvallen tegen een burgerbevolking – waarin al die verboden niet meer voor zich spreken. Dat hebben we gezien en dat zien we in Oekraïne, in Soedan, in de Democratische Republiek Congo en in Gaza en op de Westelijke Jordaanoever, en ook op nog veel meer plekken op de wereld, steeds meer.

In zo'n wereld lijkt een nihilistische houding de veiligste. Het recht en vooral het volkenrecht doen er niet meer toe. Je bent een sukkel als je daar nog in gelooft. Maar dan zijn

daar de woorden van Telders die niet onderdook en zei: “Het gaat er in deze fase om dat er mensen zijn die het recht durven verdedigen.”¹¹ Dat is nog eens een leeropdracht. Ik put daar inspiratie uit. Het gaat om nu en om morgen. Zoals internationaal rechtswetenschappers en denkers in de jaren 30 en tijdens de Tweede Wereldoorlog nadachten over de dag van morgen, zo moeten wij dat ook doen. Juist nu.

Ik zie het daarom als onze taak, beoefenaars van het volkenrecht, om uit te blijven dragen dat internationaal recht ertoe doet. Recht, inclusief het volkenrecht, is een onderdeel van onze menselijkheid. Dat zou je dominee-taal kunnen noemen. Dus voor de kooplui onder ons die niet overtuigd worden door een beroep op medemenselijkheid het volgende: Nederland is een klein land, en voor de kleintjes is internationaal recht keihard eigenbelang juist als het ruig wordt; wij gedijen helemaal niet in een wereld van ieder voor zich. Dat betekent dat wij hier in Nederland internationaal recht stevast serieus moeten nemen, niet alleen als het uitkomt. En het is ook niet zo – laat me dat gezegd hebben – dat internationaal recht niet geldt voor ‘bevriende staten’. Inzien dat internationaal recht voor ons keihard eigenbelang is vereist een consistente houding om dat recht geloofwaardig te houden. Het betekent ook dat we internationale organisaties, zoals het Internationaal Strafhof, moeten stutten. En wat het Internationaal Strafhof betreft denk ik dat Nederland zijn rol als gastland zeer serieus neemt op een moment dat het er enorm toe doet en daar ben ik blij om.

Tot slot het volgende: rechten bestaan niet zonder plichten en verantwoordelijkheden. Het lijkt er soms op dat wij rechten zijn gaan zien als iets waar wij aanspraak op kunnen maken, en plichten juist als iets van de ander, de ander die plichten heeft ten opzichte van ons. Telders zag dat niet zo. Hij schreef, “er zijn plichten die gelden, ongeacht de omstandigheden waarin de mens zich bevindt, plichten waaraan wij hebben te gehoorzamen, ook al wordt daarmee van ons het hoogste offer gevergd.”¹² Dat offer

“In deze tijd waarin alles schuift moeten wij ergens de moed vinden om het recht te durven verdedigen.”

heeft Telders gebracht en daarom zijn wij hier vandaag. Weinigen van ons zullen de moed, de strijdkracht en de onverzettelikheden hebben van Telders. Maar in een tijd dat het normale steeds verder opschuift, weg van ons aller belang om vreedzaam samen te leven, steeds verder weg van vreedzaam, steeds verder weg van samen, en op sommige plekken zelfs weg van leven, in deze tijd waarin alles schuift moeten wij ergens de moed vinden om het recht te durven verdedigen. Wij zijn hier – in het Oranjehotel – op de plek waar hij ooit was. Wij zijn hier om een beetje van zijn moed op te doen. Zo nodig voor de tijden die komen gaan. Laten we samen oplopen om het recht te verdedigen. Samen zijn we met meer.

Prof. Dr. L.J. van den Herik is hoogleraar internationaal publiekrecht aan het Grotius Centre for International Legal Studies, Universiteit Leiden. Zij is de zesde opvolger van professor Telders op de Leidse leerstoel volkenrecht.

1. Bij deze gelegenheid werd ook de speciale website voor professor Telders gelanceerd: <https://www.profbmtelders.nl>.
2. Stefan Zweig, *Die Welt Von Gestern; Erinnerungen eines Europäers*, 1943.
3. Aletta André, Hoe het internationaal recht tandeloos dreigt te worden, *Trouw*, 1 maart 2025.
4. Fleur de Beaufort, Laurens Jan Brinkhorst, Kees Schuyt, en Brigitte Straathof-Lap (red.), *Ben Telders; Moedig, strijdbaar en onverzettelijk*, Boom, 2020.

5. Kees Schuyt, Verzet tegen onrecht; biografische schets van prof. Mr. B.M. Telders (I), in Fleur de Beaufort, Laurens Jan Brinkhorst, Kees Schuyt, en Brigitte Straathof-Lap (red.), *Ben Telders; Moedig, strijdbaar en onverzettelijk*, Boom, 2020, p. 37.
6. Kees Schuyt, Verzet tegen onrecht, p. 37. Het is voor de rechtenfaculteit van de Universiteit Leiden een groot goed dat de historische gebeurtenissen en het gedachtegoed van de hoogleraren Telders en Cleveringa bewaard is gebleven en bij elkaar is gebracht in de genoemde bundel en in de biografie van Cleveringa, van Kees Schuyt, R.P. *Cleveringa; Recht, onrecht en de vlam der gerechtigheid*, Boom, 2019.
7. Kees Schuyt, Verzet tegen onrecht, p. 38.
8. Marten Zwanenburg, ‘Zóó zie ik de zaak’, in Fleur de Beaufort, Laurens Jan Brinkhorst, Kees Schuyt, en Brigitte Straathof-Lap (red.), *Ben Telders; Moedig, strijdbaar en onverzettelijk*, Boom, 2020, pp. 125–158.
9. Rick Lawson, Een strijdbaar democraat; biografische schets van prof. Mr. B.M. Telders (I), in Fleur de Beaufort, Laurens Jan Brinkhorst, Kees Schuyt, en Brigitte Straathof-Lap (red.), *Ben Telders; Moedig, strijdbaar en onverzettelijk*, Boom, 2020, pp. 61–98.
10. Zelfs nog in gevangenschap beoefende Telders het volkenrecht, zie Nico Schrijver, Behoedzaam pleitbezorger, in Fleur de Beaufort, Laurens Jan Brinkhorst, Kees Schuyt, en Brigitte Straathof-Lap (red.), *Ben Telders; Moedig, strijdbaar en onverzettelijk*, Boom, 2020, pp. 99–124.
11. Kees Schuyt, Verzet tegen onrecht, p. 44.
12. Kees Schuyt, Verzet tegen onrecht, p. 47.

Benjamin Marius Telders

Mercantilisme in de politiek

door Peter Lamberts

Ooit leerde ik bij geschiedenis ook dat de oorlogen van Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen tegen de Nederlanden in 1672 mede door het idee van ‘mercantilisme’ werden gevoerd. Mercantilisme is een idee uit de 16e eeuw dat ervan uitging dat de totale omvang van de economie een vast gegeven was. Economische groei van het ene land leidde dus automatisch tot economische achteruitgang in andere landen. Dit mercantilisme (naar het Latijnse woord ‘mercator’ dat handelaar betekent) maakte het essentieel om te zorgen dat je zelf zoveel mogelijk geld kreeg (door veel te exporteren) en anderen zo min mogelijk (door weinig te importeren).

Tegenwoordig weten we dat de economische groei van de één niet ten koste gaat van de economische groei van een ander. Integendeel, juist door goed samen te werken en elkaar wat te gunnen kunnen meerdere partijen tegelijkertijd groeien en sterker worden. Dit heeft zelfs geleid tot een wereldeconomie waarin zo min mogelijk belemmeringen zorgen voor een gigantische ontwikkeling voor velen.

Toch is er in deze moderne tijd sprake van een soort van mercantilisme en daarvan weten we zeker dat het functioneert zoals de oorspronkelijke mercantilisten uit de 16e en 17e eeuw dit hadden bedacht. Volksvertegenwoordigingen hebben immers een gefixeerd aantal zetels en iedere groei van het aantal zetels bij de ene partij gaat per definitie ten koste van het aantal zetels van een andere partij. De exacte relatie tussen de winst van de één ten opzichte van het verlies van een ander is nooit exact te bepalen, maar met een aantal stromingen (links, rechts, groen, populistisch, progressief etc.) is er wel in redelijke mate sprake van communicerende vaten tussen bepaalde partijen.

Het besef dat de zetelwinst van de ene partij zetelverlies oplevert bij een andere partij is lange tijd geen onderwerp in de politiek. Een diepere analyse vraagt een uitgebreider artikel, maar het feit dat er bij verkiezingen weinig verschuivingen plaatsvonden in het aantal zetels van de grote partijen hielp natuurlijk; zonder verschuivingen is er geen reden tot zorg. Aan het einde van de 20e eeuw zie je steeds meer (grote) verschuivingen en dat leidt stap voor stap tot het besef dat er gehandeld moet worden om de kiezer te beïnvloeden.

Ik herinner me bijvoorbeeld nog heel goed dat Mark Rutte premier werd. In de eerste weken werd hij gezien als een geweldige opvolger van Jan-Peter Balkenende. De woligheid werd ingewisseld voor een frisse benadering en alle fractievoorzitters van de andere partijen spraken hier vol lof over. Hoe lang dit duurde? Een week of vier, want toen kregen diezelfde fractievoorzitters door dat de VVD in de peilingen

Peter Lamberts

“Waar Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen het in 1672 na een jaar opgaven gingen de fractievoorzitters in totaal zo’n 14 jaar door voordat ze hem op de knieën hadden.”

van Maurice de Hond wel heel snel steeg (tussen 24 oktober en 21 november 2010 steeg de VVD van 31 naar 36 zetels in de peilingen). Tegelijkertijd beseften ze dat het aantal zetels in de Tweede Kamer gelijk bleef en zij dus met z’n allen naar beneden zakten.

Het gevolg is bekend: vanaf – bijna! – het begin van het premierschap van Mark Rutte gingen alle niet-VVD-partijleiders bij elkaar zitten om na te gaan wat Mark niet goed deed en vergrootten dat zo veel mogelijk uit in een poging de kiezersgunst te doen kantelen. Waar Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen het in 1672 na een jaar opgaven gingen de fractievoorzitters in totaal zo’n 14 jaar door voordat ze hem op de knieën hadden.

Als we kijken naar de huidige situatie, dan is het besef van het politieke mercantilisme volledig ingedaald bij alle partijen. Is het overdreven om te stellen dat vooral kleinere partijen meer bezig zijn met het in beeld komen bij de kiezer en nog nauwelijks bezig zijn met het controleren van het kabinet? De voorbeelden waarbij inbreng in de Kamer nog uitsluitend bedoeld lijkt te zijn om vervolgens op social media te laten zien wat je wel niet gedaan hebt – zonder enige verwijzing naar het grotere geheel – zijn schering en inslag. Tegelijkertijd heeft de VVD zich ontwikkeld tot een marketing-machine, die exact weet hoe je tijdens verkiezingen de kiezer moet verleiden tot een stem. Het laat zien dat politici steeds meer beseffen dat de winst van een ander heel makkelijk kan leiden tot verlies van jouw partij.

Peter Lamberts is historicus en langdurig actief binnen de VVD in diverse bestuurlijke functies. Momenteel is hij secretaris van het TN Migratie & Integratie en voorzitter van de werkgroep ‘Liberale Vrijheidsagenda.’

Capitalism A Global History

door Ton Appels

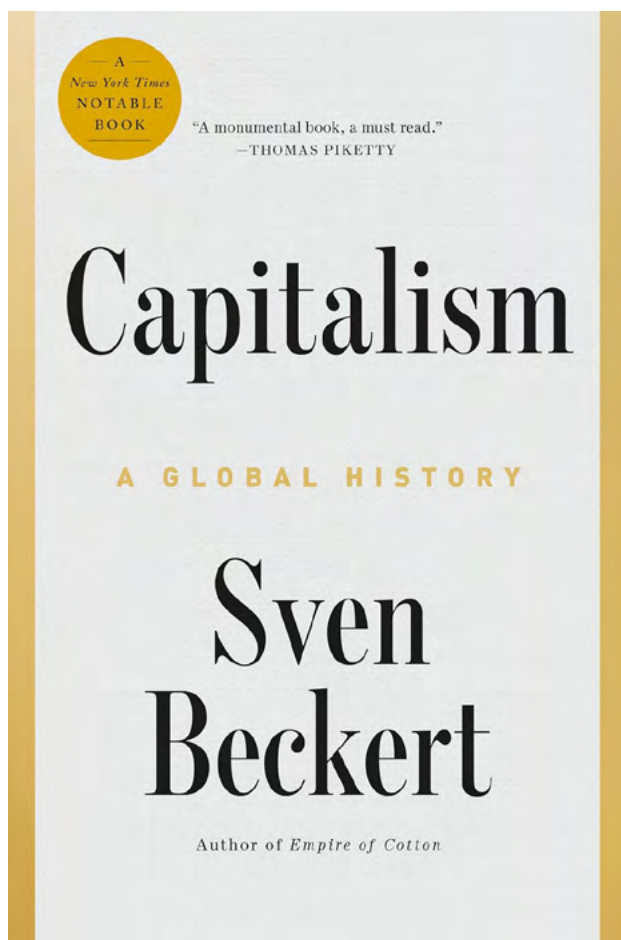
De korte en krachtige titel van dit boek verraaft een ongekend hoge ambitie en Beckert zet alles op alles om die waar te maken. Dat heeft geresulteerd in een dikke pil van maar liefst 1325 pagina's met zeer uitgebreide en gedetailleerde beschrijvingen, statistieken en analyses, gestut door 3123 noten met literatuurverwijzingen. Hij heeft er 8 jaar over gedaan, geholpen door tientallen academici en studenten van over de hele wereld en met (financiële) steun van talrijke universiteiten en foundations. (Zijn uitvalsbasis is Harvard University waar hij geschiedenis doceert.) Het was, kortom, een enorm project. Als het dan ook nog op de front cover wordt aanbevolen door Thomas Piketty – “*A monumental book, a must read*” –, en op de back cover door Nobelprijswinnaar Amartya Sen, is het duidelijk dat we met een belangwekkend boek te maken hebben.

Beckert begint zijn geschiedenis in de havenstad Aden (in tegenwoordig Jemen) rond 1150. Dat is een tamelijk willekeurige maar verstandige keuze. Hij benadrukt dat er ook voor die tijd ongetwijfeld her en der kapita-

listische activiteiten hebben plaatsgevonden maar je moet ergens beginnen, en de omvang en het belang ervan waren sowieso uiterst beperkt. Terecht stelt hij dat: “*It is impossible to pinpoint an exact place or moment when capitalism began. Capitalism is a process, not a discrete historical event with a beginning and an end, and it did not drop fully formed into a particular location. Even today, no society is organized along fully capitalist lines,....*”

Prof.dr. Sven Beckert

Hoewel Beckert zich dus in deze zin beperkt, geldt dat geenszins voor alles wat er volgt. Het boek is een aaneenschakeling van uiterst gedetailleerde beschrijvingen van concrete gebeurtenissen, plaatsen en betrokkenen die op de een of andere manier met (de ontwikkeling van) het kapitalisme te maken hebben. Ze zijn in principe altijd interessant en relevant, hoewel je als lezer soms wel moe wordt van de schier eindeloze opsommingen van b.v. producten die werden verscheept tussen specifieke locaties of volumes die werden geproduceerd op plantages of in fabrieken. Dat had toch wel een stuk minder gekund, maar anderszijds geven ze exact de feitelijke ontwikkelingen weer. Daarbij moet ik opmerken dat voor mij de hoofdstukken tot pakweg 1500 het meest

“Hoe verder terug in de tijd, hoe minder men weet heeft van het kapitalisme in die tijd.”

boeiend waren, omdat ik die geschiedenis nauwelijks kende. Ook in de periode tussen, zeg, 1500 en 1750 kwamen er de nodige voor mij nieuwe feiten en ontwikkelingen voorbij, maar dat werd na 1750 allengs minder. Dit is natuurlijk ook wel begrijpelijk en zal voor menig lezer gelden: hoe verder terug in de tijd, hoe minder men weet heeft van het kapitalisme in die tijd (ook vanwege gebrekkige documentatie), zodat bepaalde feiten en inzichten al gauw nieuw en verrassend zijn. Ook het feit dat het kapitalisme in die vroege eeuwen een uiterst marginaal verschijnsel was, draagt ertoe bij dat kennis erover schaars is zodat elke aanvulling welkom is.

Als je die vroege eeuwen waarin het kapitalisme zich heel geleidelijk en met horten en stoten begon te ontwikkelen beschouwt, springen twee zaken eruit. Ten eerste was de weerstand ertegen enorm. Beckert begint zijn Introductie met de in 1639 tegen ene Robert Keayne aangespannen rechtszaak in Massachusetts, VS, waarin hij werd beschuldigd van “*the ‘very evil’ and ‘corrupt practice’ of overcharging his customers and placing profit above the community’s needs.*” Hij werd tot een forse geldboete veroordeeld. Ook moest hij zich voor zijn Kerk verantwoorden en ontsnapte ternauwernood aan excommunicatie. De kritische en nogal eens ronduit vijandige houding van veel religies ten opzichte van kapitalistische praktijken is natuurlijk welbekend en duurt tot op de dag van vandaag voort (hoewel de invloed ervan vaak fors is afgenomen). Maar naast religies waren ook de machthebbers – vorsten, adel, aristocratie, grootgrondbezitters, hoge ambtenaren en militairen – doorgaans fel gekant tegen die kapitalisten (tenzij ze er baat bij hadden; zie hieronder). In culturen over de hele wereld werd er op hen neergekeken.

Die “hen” – en dat is de tweede zaak – waren eeuwenlang vrijwel uitsluitend kooplieden. Beckert spreekt van *merchant capitalism*. Gedreven door het winstmotief dreven zij handel tussen vaak ver uit elkaar liggende en relatief geïsoleerde plaatsen (“*Islands of Capital*”). Het was een kwestie van *buy low, sell high*, maar doorgaans met grote risico’s omgeven. Pas toen de industriële revolutie in de loop van de 19e eeuw echt van de grond, kwam ontstond het *indus-*

trial capitalism. Bij beide varianten speelde *finance* een grote rol: het financieren van projecten middels het uitlenen van geld door de kapitalisten. Ook aan de machthebbers, b.v. voor het financieren van oorlogen.

Beckert plaatst de tsunami aan informatie over alles wat ook maar enigszins als “kapitalisme” kan worden aangemerkt in een duidelijk kader: het (neo)marxisme. Hij interpreteert de kapitalistische geschiedenis vanuit een marxistisch perspectief en is op een missie om dat uit te dragen en de lezer te overtuigen. Maar daardoor wordt het boek een stuk minder overtuigend, om niet te zeggen dat het de plank nogal eens behoorlijk mislaat. Uit vele voorbeelden noem ik er drie:

1. Beckert beargumenteert met passie dat kapitalisme en slavernij nauw met elkaar verbonden zijn en dat het succes van het kapitalisme in aanzienlijke mate berust op slavernij. Het lijkt geen twijfel dat veel kapitalisten zich hebben verrijkt dankzij de slavernij en dat veel productie werd gerealiseerd door de massale inzet van slavenarbeid onder vaak erbarmelijke omstandigheden op b.v. suiker-, katoen- en koffieplantages. Maar die uitbuiting – hoe schrijnend ook – verklaart in wezen maar een relatief klein deel van het kapitalistisch succes. Mensen gedwongen laten werken tegen een ‘hongerloon’ is op korte termijn weliswaar uiterst winstgevend maar verklaart niet de steeds verder toenemende productie in de loop der tijd. Met alleen maar mensen als beesten behandelen kom je ook vanuit puur kapitalistisch perspectief niet ver. De spectaculaire *voortgaande* groei in productie en economie zit hem vooral in factoren als technologische vooruitgang, efficiëntere organisatie, optimale benutting van natuurlijke voordelen (klimaat, grond, bereikbaarheid), irrigatie, mechanisatie, logistieke verbeteringen, etc. Het winststreven

en concurrentie zijn uiteindelijk veel belangrijkere kapitalistische gangmakers bij het realiseren van dit soort zaken.

Ook heeft de slavernij van weleer zo goed als niets te maken met de ontzagwekkende welvaart die het kapitalisme nog steeds genereert (Beckert erkent deze prestatie overigens volmondig). De ongekende dynamiek van het kapitalisme maakt dat keer op keer heel andere factoren van doorslaggevend belang zijn bij het realiseren van economische groei en dat een praktijk als slavernij, die bijna twee eeuwen geleden is afgeschaft (althans in de liberaal-kapitalistische wereld), nu nauwelijks nog economisch relevant is. Succesvolle kapitalisten blijven niet hangen in het (verre) verleden (hetgeen helaas van veel anderen niet gezegd kan worden).

Tenslotte zou je bij lezing van dit boek bijna vergeten dat slavernij gedurende het overgrote deel van de geschiedenis de normaalste zaak van de wereld was en ook nauw verbonden met allerlei niet-kapitalistische factoren (religies, standenmaatschappij, racisme, etc.).

2. Nogal verrassend stelt Beckert met grote stelligheid dat het kapitalisme in hoge mate een product van de staat is. Dit thema komt door heel het boek terug. “[C]apitalism is as much a project of states as of capital owners.” Instemmend citeert hij Fernand Braudel: “[c]apitalism only triumphs when it becomes identified with the state, when it is the state.” Dit is gebaseerd op talrijke voorbeelden van nauwe samenwerking tussen vertegenwoordigers van de staat en (rijke) kapitalisten. Het omvat zaken als geld lenen ter

“Naast religies waren ook de machthebbers – vorsten, adel, aristocratie, grootgrondbezitters, hoge ambtenaren en militairen – doorgaans fel gekant tegen die kapitalisten.”

financiering van oorlogen, de opbouw van een gigantische oorlogs-industrie, het wettelijk afschermen van de eigen markt ten bate van de kapitalisten (tariefmuren, im- en exportverboden, e.d.), nationalisaties, etc., etc. De vele door Beckert gegeven voorbeelden laten onverlet dat het in het grote geheel toch van relatief beperkt belang is. De *civiele* productie is door de hele geschiedenis vrijwel altijd veel groter dan de militaire. En de ingrepen vanuit staatswege om de eigen industrie en landbouw te beschermen zijn uitingen van protectionisme en mercantilisme; praktijken die nou net haaks staan op het kapitalisme. Dat kapitalisten vanuit hun eigen belang niet nalaten bescherming te zoeken, of die proberen af te dwingen, bij de staat is evident. Dit lukt echter heel vaak niet – globalisering en (relatieve) vrijhandel hebben decennialang de boventoon gevoerd – en het tast de werking van het kapitalisme in zijn kern aan. Dus om dat het kapitalisme aan te wrijven is bizar. Daar komt nog bij dat het tegenwoordig juist vaak de staat is – nu doorgaans aangeduid als de overheid – die de productieve, welvaartverhogende werking van het kapitalisme frustreert door verstikkende reguleringen en exorbitante belastingen. Dát is het grote probleem; niet de illusie dat kapitalisten de staat in hun zak hebben.

3. Klassiek marxistisch is Beckerts tot in den treure herhaalde stelling dat het kapitalisme wordt gekenmerkt door altijd voortdurende en uitdijende *accumulatie*. Het is in die gedachtegang een soort natuurwet dat kapitalisten blijven investeren

“Nogal verrassend stelt Beckert met grote stelligheid dat het kapitalisme in hoge mate een product van de staat is.”

in activa om maar meer winst te maken. Dit gaat echter voorbij aan het simpele feit dat investeringen rendabel moeten zijn hetgeen lang niet altijd het geval is. Dit wordt uiteindelijk vooral bepaald door de daadwerkelijke behoefte die er aan een product is en het vermogen om dat tegen een acceptabele prijs aan te bieden. Als daar niet aan voldaan wordt heeft investeren – accumulatie – geen zin en gebeurt het dus ook niet. Een ‘mooi’ voorbeeld is de huidige uittocht van energie-intensieve industrie uit Nederland ten gevolge van de door de overheid opgelegde extreem hoge belastingen en energieheffingen. Die zogenaamd inherent kapitalistische accumulatie gaat ook voorbij aan het gegeven dat een flink deel van de winst wordt uitgekeerd als dividend of aangewend voor het inkopen van eigen aandelen. Dan wordt in feite de consumptie (van aandeelhouders) gestimuleerd en wordt er gedeaccumuleerd (want men krimpt de eigen balans in). Dit gaat aan Beckert en zijn marxistische vrienden voorbij. Het typeert een algemeen gebrek aan inzicht in hoe het kapitalisme in essentie werkt en waarom het zo succesvol is. Daarom ook zien zij absolute tegenpolen van het kapitalisme als protectionisme, mercantilisme en fnuikend overheidsbeleid als uitwassen van datzelfde kapitalisme, hetgeen de wereld op zijn kop is.

Beckert heeft een indrukwekkend en interessant boek geschreven gebaseerd op een schat aan bronnen. In die zin is het een waardevolle bijdrage aan de studie van de geschiedenis van de economie en doet het recht aan het belang van *politieke economie* om de werking van de economie beter te begrijpen. Maar het is jammer dat hij zich zo heeft laten meeslepen door marxistische stokpaardjes die bij een kritische beschouwing niet of nauwelijks overeind blijven. Zou het hopeloze falen van het marxisme/communisme in de praktijk – het “*real existierender Sozialismus*” – iets te maken hebben met deze theoretische misvattingen? En is het kapitalisme niet een bewezen veel beter alternatief?

Dr. Ton Appels is econoom en publicist. Hij is auteur van *Pleidooi voor het Kapitalisme* (Maklu Uitgevers 2021) en *De Overheid op de Schop* (Maklu Uitgevers 2025).

De verovering van België

door Pieter de Jonge

Een goede buur is beter dan een verre vriend. Nederland heeft maar twee buurlanden. België was, net als Nederland, lang een driestromenland van socialisten, christendemocraten en liberalen. Door de taalstrijd bestaan er afzonderlijke partijen voor Vlamingen en Franstaligen: *Open Vld* en *Mouvement Réformateur* (MR, 'Hervormingsbeweging'). De VVD deelt daarnaast veel standpunten met de liberaal-conservatieve *Nieuw-Vlaamse Alliantie* (N-VA) van Bart De Wever. De Franstalige centrumpartij *Les Engagés* vervulde in het Europees Parlement de christen-democratische fractie voor de liberale.

Er zijn momenteel vier Belgische partijen waar de VVD zich mee verwant kan voelen. Alle vier komen aan bod in het boek *De verovering van België* (2025) van de Belgische politiek verslaggever Wouter Verschelden. Daarin beschrijft hij de periode tussen de verkiezingen van 9 juni 2024 en het aantreden van de regering-De Wever op 3 februari 2025.

Voorkennis

Sinds 2014 houdt België iedere vijf jaar federale, *gewestelijke* (deelstaten) en Europese verkiezing op dezelfde dag. In het najaar van 2024 vonden ook de zesjaarlijkse gemeentelijke en provinciale verkiezingen plaats. Alle niveaus vallen zo in één verkiezingsjaar.

Wouter Verschelden | Steef Jansen Fotografie

In Vlaanderen werd N-VA grootste partij, in Franstalig België MR. De tweede overwinning is historisch, want vanaf begin jaren tachtig regeerde de *Parti Socialiste* (PS) in Brussel en Wallonië. Les Engagés werd tweede Franstalige partij. Open Vld behaalde de slechtste score in haar bestaan en verdween na 26 jaar uit de regering. In de vorige Belgische regering (oktober 2020–februari 2025) leverde Open Vld de premier.

Vlaanderen kreeg een driepartijenregering van N-VA, het sociaal-democratische *Vooruit* en christendemocraten, Wallonië een tweepartijenregering van MR en Les Engagés. Die vijf partijen vormden samen de huidige regering. Verschelden beschrijft alle vijf partijen

“In de Belgische politiek wegen persoonlijke belangen zwaar.”

en alle drie de formaties. Voor de overzichtelijkheid beperkt deze bespreking zich tot het landelijke niveau.

De vorige regering bestond nog uit zeven partijen. In de huidige regering regeren MR en Vooruit zonder hun *zusterpartijen* uit het andere landsdeel. Vooruit is sociaal-democratisch, PS socialistisch. In tegenstelling tot PS beseft Vooruit dat gezonde overheidsfinanciën vereist zijn om sociale zekerheid te bekostigen.

Persoonlijke verhoudingen

In de Belgische politiek wegen persoonlijke belangen zwaar. Journalistieke politieke boeken noemen doorgaans alle politici en de manier waarop die met elkaar omgaan. Er komen evenveel personen in voor als in Russische romans. Verscheldens boek vormt geen uitzondering. Daardoor leer je wel veel over politici.

Laten we ons tot de twee belangrijkste beperken. Bart De Wever gaat al heel lang mee in de Belgische politiek. In 2004 werd hij partijvoorzitter (In België ook politiek leider). Een reden waarom hij niet eerder premier werd: N-VA en Vlaams Belang zijn allebei Vlaams-nationalistisch. *Vlaams Belang* wordt beschouwd als extreemrechts, andere partijen weigeren samenwerking (cordon sanitaire).

Franstaligen weigerden lang het verschil te zien tussen N-VA en Vlaams Belang. Volgens peilingen zouden N-VA en Vlaams Belang in 2024 groot genoeg worden om Vlaanderen te regeren. De Wever sloot dat categorisch uit. Daardoor werd hij ook voor Franstaligen aanvaardbaar als premier. Hoe zou hij denken over regeren met de PVV?

Georges-Louis Bouchez werd in 2019 MR-voorzitter. Hij herpositioneerde zijn partij als rechts-liberaal met conservatieve trekken. Het maakte MR in 2024 de grootste Franstalige partij. Maar al in de vorige coalitie bleek hij lastig om mee samen te werken. Hij stelt zijn eisen bij voorkeur openlijk in de media, in plaats van achter de schermen te overleggen, en spaart coalitiepartners niet. Hij is een provocateur en, zelfs voor een politicus, uitzonderlijk narcistisch. Om hem zijn al politici van partij gewisseld.

De Wever is stoïcijns, gesloten en geduldig, Bouchez grillig, extravert en snel afgeleid. De twee karakterologische tegenpolen zijn het eens over een aantal wezenlijke zaken: het terugdringen van het enorme Belgische begrotingstekort, versobering van de sociale zekerheid, sympathie voor het bedrijfsleven en steun aan de NAVO en Israël.

Verschelden constateert bij de formatie een tweedeling tussen De Wever en Les Engagés-leider Maxime Prévot enerzijds en de andere drie anderzijds. De Wever is halverwege de vijftig. Prévot is eind veertig, de andere drie zijn dertigers. De eerste twee zaten voorheen in de oppositie, de anderen waren voorzitter van regeringspartijen. Het wantrouwen tussen die drie zegt volgens Verschelden veel over de slechte sfeer binnen de vorige coalitie.

In tegenstelling tot stokebrand Bouchez bleek Prévot een rustbrenger. Wanneer de formatie dreigde te mislukken, bracht hij de partijen weer bij elkaar. Prévot is nu minister van Buitenlandse Zaken. Als partijleider in de oppositie initieerde hij de definitieve overstap van christen-democratie naar liberalisme. Niet in het boek maar misschien relevant te vermelden: volgens commentatoren ontwikkelt Les Engagés zich momenteel tot een links-liberale en MR tot een rechts-liberale partij. Een parallel met D66 en VVD in Nederland?

Ondanks het verschil in leeftijd, persoonlijkheid en politieke voorkeur constateert Verschelden ook een band tussen De Wever en de partijleider van Vooruit. De Wever was van 2013 tot 2025 burgemeester van Antwerpen, waar hij vanaf 2019 een coalitie met de sociaal-democraten vormde (andere rechtse partijen waren te klein geworden). Die samenwerking werd in 2024 uitgebreid naar de Belgische en de Vlaamse regeringen en enkele steden. Vooruit is grootste op

links, N-VA op rechts – de partijen kunnen elkaar in de regering wat gunnen zonder kiezers aan elkaar te verliezen.

Noodzaak

Dat de formatie zeven maanden duurde, komt deels vanwege de verkiezingen in het najaar. Toen er direct na de zomer nog geen regering was, werd het praktisch de gesprekken over die verkiezingen heen te plannen. Het moge duidelijk zijn dat sommige personen af en toe de zaak bemoeilijkten. Vooral Bouchez, al noemt Verschelden ook anderen. Ego's kunnen groot zijn en tenen lang.

Wat deze coalitie waarschijnlijk bij elkaar houdt, is noodzaak. Sommige sociale hervormingen, zoals beperking van de werkloosheidsuitkering in tijd en verhoging van de pensioenleeftijd, waren altijd onmogelijk omdat Franstalige socialisten hun veto uitspraken. Die ene keer dat zonder hen geregeerd kan worden, moet optimaal worden benut.

Vooraf beschrijvend

Verschelden is commentator bij de VRT en al twintig jaar politiek verslaggever. In juni 2024 begon hij zijn dagelijkse politieke nieuwsbrief W16. In *De verovering van België* (2025) beschrijft hij de formatie van de regering-De Wever. Het borduurt voort op zijn eerdere titels *De doodgravers van België* (2021), over de 16 maanden durende formatie na de verkiezingen van 2019, en *De val van België* (2024), over de regering van Alexander De Croo (oktober 2020 – verkiezingsdag 2024).³ *De verovering van België* beschrijft de kortste periode, slechts zeven maanden. Toch is dit het dikste boek. Het had misschien beknopter gekund.

“De partijen kunnen elkaar in de regering wat gunnen zonder kiezers aan elkaar te verliezen.”

“De VVD zoekt momenteel toenadering tot N-VA.”

Verschelden baseert zijn boek op de artikelen die hij eerder schreef voor zijn dagelijkse nieuwsbrief en de vele gesprekken die hij toen en later voerde met politici en hun medewerkers. Hij erkent dat die gesprekken ‘gekleurd’ zijn, maar als je genoeg verhalen met elkaar vergelijkt, kan volgens hem de ware gang van zaken dicht benaderd worden. Verschelden beschrijft vooral, alsof hij eerder geschreven dagelijkse verslagen achter elkaar plaatst. Analyse blijft uit.

Voor N-VA en Les Engagés bleek oppositie de opmaat voor succesvolle verkiezingen in 2024, gevolgd door regeringsdeelname. In 2029 leren we of dit de Vlaamse liberalen, die januari 2026 hun partijnaam veranderden in Anders., ook lukt.

De VVD zoekt momenteel toenadering tot N-VA.⁴ MR doet in 2029 misschien in Vlaanderen mee aan de verkiezingen. Wilt u in de tussentijd meer te weten komen over deze twee partijen die veel VVD-standpunten delen, dan is dit boek een handig hulpmiddel.

Pieter de Jonge (MA, politieke geschiedenis) is Nederland-correspondent voor Doorbraak.be. Hij publiceert ook op Historiek.net en Wynia's Week.

1. Brussel kreeg pas op 14 februari 2026 een nieuwe regering. MR levert de premier, Open Vld regeert mee, N-VA in de oppositie. Verschelden laat die moeizame formatie buiten beschouwing.
2. De Brusselse Alexia Bertrand stapte in 2022 over naar Open Vld en is nu fractievoorzitter in de Kamer. De links-liberaal Jean-Luc Crucke verliet MR in 2023 en is nu federaal minister voor Les Engagés. Op 6 januari 2026 stapte MR-Kamerlid Michel De Maegd over naar Les Engagés.
3. *De val van België* werd besproken in *Liberaal Reflecties*, april 2025, p. 93-98.
4. Vrijdag 12 mei 2023 sprak minister van Justitie Dilan Yesilgöz op het partijcongres van N-VA. Februari 2026 zat demissionair minister Vincent Karremans op het podium bij de presentatie van De Wevers boek *Over welvaart*.

Bart De Wever, 2025 | Photocosmos1

Colofon

55

Redactie

mr.drs. H.W. Mojot (hoofdredacteur)
drs. J. Lamers (redactielid)
R. Hospers MSc MA (redactielid)
dr. J.B. Janssen (eindredacteur)

Adviesraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberaal Kompas* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De adviesraad bestaat uit:

V. Anroedh MSc
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg
prof.dr. A. Ellian
mr. U. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
prof.mr.dr. E.M. Kneppers-Heijnert
mr.dr. R.M.H. Kubben
dr.mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
dr. J. Middendorp
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
dr. A. Struijs
drs. J.Z.C.M. Tielen
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieadres

Mauritskade 21, 2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: redactie@liberaalkompas.nl
Liberaalkompas.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s).
ISSN: 3117-4108

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de redactie, adviesraadsleden of de Prof. mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21, 2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonneren

De artikelen uit *Liberaal Kompas* zijn voor iedereen beschikbaar in de online bibliotheek op liberaalkompas.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor abonnees van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie te ontvangen. U bent al abonnee van de TeldersStichting vanaf € 20,- per jaar.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Vormgeving

Maaïke van Heek | Eye & Image

Word abonnee

van *Liberaal Kompas*.
Denk en bouw mee
aan de toekomst van
het liberalisme.

Ontvang *Liberaal Kompas* ieder
kwartaal in jouw inbox of in de
brievenbus. Als abonnee ont-
vangt u ook onze nieuwsbrief
TeldersAlert.

Bent u iemand die niet blijft hangen
in meningen, maar zoekt naar ideeën?
Iemand die verder wil denken dan van-
daag, met de liberale kernwaarden als
leidraad? Dan is *Liberaal Kompas* uw
magazine. Scan de QR-code en word
abonnee.

ABONNEREN

Wat u ontvangt

- Ieder kwartaal een magazine vol scherpe analyses
nieuwe inzichten en liberale denkers
- Toegang tot actuele debatten, prikkelende essays en
inspirerende interviews, ook via onze nieuwsbrief
- Toegang tot 'De Vraagbaak', de online helpdesk voor het
liberalisme
- Ruimte voor reflectie, verdieping én vernieuwing

Abonnement

- Digitaal abonnement: € 20 per jaar | tot 27 jaar: € 15
- Papieren & digitaal abonnement: € 50 per jaar en ont-
vang de nieuwe boeken van de TeldersStichting vanaf dat
moment cadeau